

M.J.J.Isroilova, M.S.Sobirjonova

ADABIYOTSHUNOSLIK

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
SAMARQAND DAVLAT UNIVERSITETINING
DENOV TADBIRKORLIK VA PEDAGOGIKA INSTITUTI
M. J. ISROILOVA, M.S. SOBIRJONOVA

ADABIYOTSHUNOSLIK

(O'quv qo'llanma)

UO'K: 82(075.8)
KBK: 83#73

M. J. ISROILOVA, M.S. SOBIRJONOVA / Adabiyotshunoslik / O'quv qo'llanma -
"Innovative Publication" nashriyoti, - Termiz 2026-y. 136 b.

Mas'ul muharrir:

O.Nizomiddinov

Taqrizchilar:

Nasrullayeva G. – Filologiya fanlari doktori (DSc), Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti Xorijiy til va adabiyoti quyi kurslar kafedrasida v.b. professori

Imomova U. – p.f.f.d (PhD), Termiz davlat universiteti Roman-german tillari kafedrasida mudiri, dotsent

Mazkur o'quv qo'llanma oliy ta'lim muassasalarining filologiya yo'nalishlari uchun mo'ljallangan bo'lib, adabiyotshunoslik fanining nazariy va metodologik asoslarini tizimli tarzda yoritishga bag'ishlangan.

Unda adabiyotshunoslik fanining predmeti, maqsadi va vazifalari, badiiy adabiyotning jamiyat hayotidagi o'rni, badiiylik tushunchasi, badiiy asarning shakli va mazmun birligi, mavzu va g'oya, syujet va kompozitsiya, badiiy obraz hamda badiiy til masalalari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan.

Shuningdek, o'quv qo'llanmada adabiy tur va janrlar, adabiy yo'nalish va oqimlar, hozirgi adabiy jarayon manzaralari, badiiy asar tahlilining asosiy tamoyillari hamda adabiyotshunoslik metodlari va zamonaviy yondashuvlar keng qamrovda yoritilgan.

Materiallar an'anaviy va zamonaviy adabiyotshunoslik yutuqlari asosida bayon etilib, nazariy mulohazalar badiiy asarlardan keltirilgan misollar orqali mustahkamlangan.

O'quv qo'llanma bakalavriat va magistratura bosqichida tahsil olayotgan talabalar, adabiyotshunoslik fanidan dars beruvchi professor-o'qituvchilar hamda mustaqil tadqiqot olib borayotgan izlanuvchilar uchun mo'ljallangan.

O'quv qo'llanma Denov tadbirkorlik va pedagogika institutining Xorijiy til va adabiyoti quyi kurslar kafedrasida 2026-yil 15-yanvardagi 5-sonli bayonnoma qarori, institut ilmiy kengashining 2026-yil 18-martdagi 7-sonli bayonnoma qarori asosida nashrga tavsiya etilgan.

ISBN: 978-9910-5265-0-3

© M. J. Isroilova, M.S. Sobirjonova

© "Innovative Publication" nashriyoti, 2026-y.

KIRISH

Bugungi globallashuv sharoitida milliy madaniyat va adabiyotning jamiyat hayotidagi o'rni tobora ortib bormoqda. Adabiyot inson ma'naviy dunyosini shakllantiruvchi, milliy o'zlikni anglash, tarixiy xotirani saqlash va avlodlar o'rnatidagi ma'naviy bog'liqlikni ta'minlovchi muhim ijtimoiy-madaniy hodisa hisoblanadi. Shu bois adabiy jarayonni ilmiy asosda o'rganadigan Adabiyotshunoslik fani zamonaviy ta'lim tizimining ajralmas tarkibiy qismi sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston Respublikasida ta'lim va fan sohasini rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri etib belgilangan. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida ilm-fan, ta'lim va madaniyatni rivojlantirish davlat zimmasidagi muhim vazifalardan biri ekanligi qayd etilgan. Shuningdek, "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun hamda "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"da barkamol shaxsni shakllantirishda gumanitar fanlar, jumladan, adabiyot va adabiyotshunoslikning o'rni alohida ta'kidlanadi. Ushbu hujjatlarda yosh avlodni milliy va umuminsoniy qadriyatlariga sodiq, mustaqil fikrlovchi, estetik didga ega etib tarbiyalash muhim vazifa sifatida belgilangan.

Prezident farmon va qarorlarida ham adabiyot va san'atning jamiyat taraqqiyotidagi o'rni yuqori baholanadi. Xususan, milliy madaniyatni rivojlantirish, ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish, ijodkorlarni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan hujjatlar adabiyotshunoslik fanining nazariy va amaliy ahamiyatini yanada kuchaytiradi. Bu esa oliy ta'lim muassasalarida adabiyotshunoslikni zamonaviy metodologiya asosida o'qitishni, fan yutuqlarini ta'lim jarayoniga joriy etishni taqozo etadi.

Mazkur qo'llanma O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 11-martdagi 139-son "O'zbek tili va adabiyoti bo'yicha fundamental va amaliy tadqiqotlar samaradorligini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi, 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyoti strategiyasi to'g'risida, 2019-yil 8-oktyabrda PF-5847-son "O'zbekiston Respublikasi - oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi"ni tasdiqlash

tog'risida", 2020-yil 6-noyabrda PF-6108-son "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmonlari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 11-avgustdagi 610-son "Ta'lim muassasalarida chet tillarini o'qitish sifatini takomillashtirish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida"gi, 2018-yil 5-iyundagi PQ-3775-son "Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirish va ularning malakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarida faol ishtirokini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora tadbirlar to'g'risida"gi, 2021-yil 19-maydagi PQ-5117-son "O'zbekiston Respublikasida xorijiy tillarni o'rganishni yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarorlar va boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarida belgilangan vazifalarni oshirishda bundan tashqari, 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi farmoni, shuningdek, normativ-huquqiy hujjatlarda ko'zda tutilgan belgilab berilgan vazifalarning ijrosini ta'minlashda muayyan darajada hissa qo'shadi va Filologiya va tillarni o'qitish ta'lim yo'nalishi talabalari uchun jami 120 soat (auditoriya mashg'ulotlari 60 soat, jumladan, ma'ruza 30 soat, seminar 30 soat; mustaqil ta'lim 60 soat) dan iborat bo'lib, filologiya va pedagogika yo'nalishlarida tahsil olayotgan bakalavriat talabalari, shuningdek, magistrantlar va adabiyotshunoslik fanining nazariy masalalariga qiziqqan o'qituvchilar uchun mo'ljallangan.

Adabiyotshunoslik badiiy adabiyotning mohiyati, qonuniyatlari, taraqqiyot bosqichlari va estetik xususiyatlarini o'rganuvchi kompleks fan bo'lib, u adabiyot nazariyasi, adabiyot tarixi va adabiy tanqid kabi asosiy bo'limlarni o'z ichiga oladi. Ushbu fan yordamida badiiy asar nafaqat mazmunijihatdan, balki shakl, uslub, poetik tizim, obrazlar olami, muallif pozitsiyasi va davr ruhi nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi.

O'zbek adabiyotshunosligi taraqqiyotida klassik Sharq poetikasi va zamonaviy ilmiy yondashuvlar uyg'unligi muhim o'rin tutadi. Alisher Navoiy asarlarida adabiyot va san'atning jamiyat hayotidagi vazifasi, so'z san'atining qudrati chuqur falsafiy asosda yoritilgan.

Keyingi davrlarda Fitrat, Cho'lpon, Qodiriy singari jadid adiblarning adabiy-nazariy qarashlari milliy adabiyotshunoslik

tafakkurining shakllanishida muhim bosqich bo'ldi.

XX asr va mustaqillik davri o'zbek adabiyotshunoslari Ozod Sharafiddinov, Abdug'afur Rasulov, Naim Rahimjonov, Naim Karimov, Izzat Sulton kabilar adabiy jarayonni tarixiylik, milliylik va umuminsoniylik tamoyillari asosida talqin etishga alohida e'tibor qaratdilar.

Jahon adabiyotshunosligida esa Aristotelning "Poetika"sidan boshlangan nazariy qarashlar Yevropa klassik estetikasi, romantizm, realizm, modernizm va postmodernizm oqimlari orqali rivojlandi. Rus adabiyotshunosligida formalizm, strukturalizm va semiotika maktablari adabiy tahlilning ilmiy asoslarini boyitdi. MDH mamlakatlari adabiyotshunoslari esa adabiy jarayonni ijtimoiy-tarixiy sharoit bilan bog'liq holda o'rganish an'anasini rivojlantirdilar.

Mazkur o'quv qo'llanma ana shu boy ilmiy merosga tayangan holda tuzildi. Unda adabiyotshunoslik fanining predmeti va vazifalari, badiiy adabiyotning jamiyat hayotidagi o'rni, badiiylik, shakl va mazmun birligi, obraz, syujet, kompozitsiya, janr va uslub masalalari tizimli ravishda yoritiladi. Qo'llanma talabalarda nazariy bilim bilan birga mustaqil tahlil ko'nikmalarini shakllantirishni, badiiy asarga ilmiy-estetik yondashuvni rivojlantirishni maqsad qiladi.

1-MAVZU. ADABIYOTSHUNOSLIK FANINING PREDMETI, MAQSAD VA VAZIFALARI

Reja:

1. Adabiyotshunoslik fanining predmeti va tadqiqot obyekti
2. Adabiyotshunoslik fanining maqsadi va jamiyat hayotidagi o'rni
3. Adabiyotshunoslik fanining asosiy vazifalari
4. Adabiyotshunoslik fanining tarkibiy bo'limlari va ularning o'zaro aloqasi
5. Adabiyotshunoslik fanining boshqa fanlar bilan integratsiyasi

Adabiyotshunoslik fani gumanitar fanlar tizimida alohida o'rin egallab, badiiy adabiyotning mohiyati, taraqqiyot qonuniyatlari, estetik tabiati hamda ijtimoiy vazifalarini ilmiy asosda o'rganadi. Ushbu fan inson tafakkuri va ma'naviy hayotining muhim ko'rinishi bo'lgan badiiy ijodni tahlil qilish orqali jamiyat va shaxs munosabatlarini anglashga xizmat qiladi.

Adabiyot so'zi arab tilidagi **"adab"** (أدب) so'zidan kelib chiqqan bo'lib, dastlab **odob-axloq, tarbiya, muomala madaniyati** ma'nolarini anglatgan. Sharq madaniy muhitida **"adab"** tushunchasi insonning ma'naviy yetukligi, ilimga intilishi va so'z san'atiga bo'lgan e'tibori bilan chambarchas bog'langan. Shu sababli qadimgi davrlarda adabiyot faqat badiiy ijod emas, balki shaxsni axloqiy va ma'rifiy jihatdan tarbiyalovchi vosita sifatida ham tushunilgan. Vaqt o'tishi bilan **"adabiyot"** atamasi mazmunan kengayib, yozma va og'zaki badiiy asarlar majmui, so'z san'ati mahsullarini ifodalovchi ilmiy termin sifatida shakllandi. Zamonaviy adabiyotshunoslikda adabiyot jamiyat hayotini badiiy obrazlar orqali aks ettiruvchi, inson ruhiyati va ijtimoiy munosabatlarni estetik nuqtayi nazardan talqin qiluvchi san'at turi sifatida qaraladi¹. Shu tariqa **"adabiyot"** tushunchasi axloqiy-ma'naviy mazmundan badiiy-estetik mazmunga ega bo'lgan ilmiy tushunchaga aylangan.

Adabiyotshunoslik fanining **predmeti** badiiy adabiyotning nazariy,

tarihiy va estetik jihatlarini bo'lsa, uning **tadqiqot obyekti** sifatida badiiy adabiyot, ya'ni badiiy asar, adabiy jarayon, adabiy yo'nalishlar, janrlar va ijodkor shaxsiyati maydonga chiqadi. Demak, badiiy adabiyot adabiyotshunoslik fanining markaziy va asosiy o'rganish obyekti hisoblanadi.

Badiiy adabiyot insonning voqelikni obrazlar orqali estetik idrok etish shaklidir. Shu jihatdan u tarix, falsafa, psixologiya va tilshunoslik bilan uzviy bog'liq bo'lsa-da, o'ziga xos poetik qonuniyatlari bilan ajralib turadi. Adabiyotshunoslik ana shu qonuniyatlarni aniqlash, badiiy asarning ichki tuzilishi, mazmun va shakl birligi, obrazlar tizimi, muallif pozitsiyasi va davr ruhi kabi masalalarni ilmiy jihatdan tahlil qilishni o'z oldiga vazifa qilib qo'yadi.

Jahon adabiyotshunosligi tarixida badiiy adabiyotning fan sifatida o'rganilishi qadimiy manbalarga borib taqaladi. Qadimgi yunon mutafakkiri Aristotel² badiiy ijodni voqelikning estetik aks ettirilishi sifatida talqin qilib, badiiy asarni tahlil qilish mezonlarini ishlab chiqqan. Uning qarashlarida badiiy asar syujeti, xarakterlar, konflikt va badiiy ta'sir masalalari asosiy o'rin tutadi. Bu yondashuv adabiyotshunoslikning ilmiy predmetini belgilashda muhim bosqich bo'ldi. Sharq adabiy-estetik tafakkurida esa badiiy adabiyot inson ma'naviy kamolotining vositasi sifatida qaraldi. Alisher Navoiy so'z san'atining qudratini yuksak baholab³, badiiy ijodning axloqiy va estetik vazifalarini alohida ta'kidlagan. Uning asarlarida adabiyot inson qalbini tarbiyalovchi, jamiyatni ma'naviy yuksaltiruvchi kuch sifatida talqin qilinadi. Bu qarashlar o'zbek adabiyotshunosligida badiiy adabiyotga axloqiy-estetik yondashuvning shakllanishiga zamin yaratdi.

Zamonaviy adabiyotshunoslikda badiiy adabiyot ko'p qirrali hodisa sifatida o'rganiladi. Rus va Yevropa adabiyotshunoslari badiiy asarni mustaqil estetik tizim sifatida talqin qilib, uning shakliy va struktural jihatlariga alohida e'tibor qaratdilar. Formalistlar badiiy asarning ichki tuzilishi va poetik vositalarini tadqiqot obyekti sifatida ko'rsalar, keyingi

¹ Aristotel. *Poetika*. Tarjima va izohlar bilan. — Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1980. — 144 b.

³ Alisher Navoiy. *Mahbub ul-qulub*. — Toshkent: Fan, 1983.

¹ Karimov N. *Adabiyot nazariyasi*. — T., 2008. — 10-15-b.

davr strukturalist va semiotiklar matnini belgilar tizimi sifatida tahlil qildilar. Bu yondashuvlar adabiyotshunoslik fanining predmetini yanada kengaytirdi. O'zbek adabiyotshunosligida esa badiiy adabiyot nafaqat estetik hodisa, balki milliy tafakkur va tarixiy xotiraning ifodasi sifatida qaraladi.

Milliy adabiyotshunoslar badiiy asarni davr, muhit va ijodkor shaxsiyati bilan uzviy bog'liq holda tahlil qilish zarurligini ta'kidlaydilar. Shu bois adabiy asar adabiyotshunoslikda individual ijod mahsuli bo'lishi bilan birga, muayyan tarixiy-adabiy jarayonning tarkibiy qismi sifatida ham o'rganiladi.

Adabiyotshunoslik fanining asosiy maqsadi badiiy adabiyotning estetik mohiyati, ijtimoiy vazifasi va taraqqiyot qonuniyatlarini ilmiy asosda o'rganish, shuningdek, badiiy asarni chuqur tahlil qilish ko'nikmalarini shakllantirishdan iboratdir. Ushbu fan orqali adabiyot tasodifiy ijod mahsuli emas, balki muayyan tarixiy, madaniy va estetik qonuniyatlarga bo'ysunuvchi murakkab san'at hodisasi sifatida talqin etiladi. Adabiyotshunoslik shaxsda mustaqil fikrlash, tanqidiy yondashuv va badiiy didni rivojlantirishga xizmat qiladi. Adabiyotshunoslik fanining jamiyat hayotidagi o'rni, avvalo, *shaxs ma'naviyatini shakllantirish* bilan belgilanadi. Sharq adabiy-estetik tafakkurida adabiyot insonni komillikka yetaklovchi kuch sifatida qaralgan. Xususan, Alisher Navoiy so'z san'atining inson ruhiyatiga ta'sirini yuksak baholab, adabiyotni axloqiy va ma'rifiy tarbiya vositasi sifatida talqin etadi. Uning nazarida badiiy ijod jamiyatni ma'naviy yuksaltiruvchi kuch bo'lib, adabiyot orqali inson qalbida ezgulik, adolat va go'zallik tuyg'ulari kamol topadi. Bu qarashlar adabiyotshunoslik fanining tarbiyaviy va ma'naviy vazifalarini belgilashda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Jahon adabiyotshunosligida ham adabiyotning jamiyat va shaxs hayotidagi o'rni chuqur ilmiy asoslangan. Qadimgi yunon mutafakkiri Aristotel badiiy san'atni voqelikning estetik aks ettirilishi sifatida talqin qilib, adabiyot inson his-tuyg'ularini poklovchi kuchga ega ekanini ta'kidlaydi. Uning fikricha, tragediya va boshqa badiiy janrlar inson ruhiyatiga ta'sir etib, unda ma'naviy tozalanish (katarsis)ni yuzaga keltiradi. Bu g'oya adabiyotshunoslik fanining estetik va psixologik

ahamiyatini belgilab beradi.

Adabiyotshunoslik fanining muhim vazifalaridan biri *estetik tafakkurni rivojlantirishdir*. Estetik tafakkur badiiy asarning go'zalligini anglash, shakl va mazmun uyg'unligini his etish, san'at asariga baho bera olish qobiliyatini shakllantiradi. Rus adabiyotshunosligida bu masalaga alohida e'tibor qaratilgan.

Jumladan, V. Belinskiy⁴⁴ adabiyotni "jamiyat vijdoni" deb atab, badiiy asar insonning estetik didi va ijtimoiy ongini shakllantirishda muhim vosita ekanini ta'kidlaydi. Uning qarashlariga ko'ra, adabiyot jamiyatdagi muammolarni badiiy shaklda yoritib, o'quvchini faol fikrlashga undaydi.

Zamonaviy adabiyotshunoslikda esa adabiyotshunoslik fanining maqsadi yanada keng talqin etiladi. XX asr rus va Yevropa adabiyotshunosligida badiiy asar shaxs va jamiyat o'rtasidagi muloqot shakli sifatida qaraladi. M.Baxtin⁵⁵ adabiy matnni dialogik hodisa sifatida talqin qilib, unda muallif, qahramon va o'quvchi o'rtasidagi muloqot muhim ekanini asoslab berdi. Bu yondashuv adabiyotshunoslik fanining ijtimoiy va kommunikativ vazifalarini ochib beradi. Adabiyotshunoslik, shuningdek, *milliy ong va tarixiy xotirani shakllantirishda* muhim o'rin tutadi. Milliy adabiyot xalqning asrlar davomida shakllangan dunyoqarashi, urf-odatlar va qadriyatlarini badiiy obrazlar orqali ifodalaydi. Adabiyotshunoslik ushbu merosni ilmiy tahlil qilish orqali shaxsda milliy o'zlikni anglash, tarixiy xotiraga hurmat va madaniy merosga mas'uliyat hissini tarbiyalaydi. Shu jihatdan adabiyotshunoslik fani jamiyatning ma'naviy barqarorligini ta'minlovchi muhim omil hisoblanadi.

Adabiyotshunoslik fani murakkab va ko'p qirrali ilmiy tizim bo'lib, u badiiy adabiyotni har tomonlama o'rganishni ta'minlaydigan uch asosiy tarkibiy bo'limdan tashkil topadi. Bular *adabiyot nazariyasi*, *adabiyot tarixi* va *adabiy tanqid*dir. Ushbu bo'limlar o'z tadqiqot predmeti va vazifalariga ega bo'lsa-da, ular bir-biri bilan uzviy bog'liq holda faoliyat yuritadi va

⁴⁴ Belinsky, V. G. *Selected critical essays*. Moscow - 1981.

⁵⁵ Bakhtin, M. M. *Problems of Dostoevsky's poetics*. Moscow - 1984.

adabiyotshunoslik fanining yaxlitligini ta'minlaydi.

Adabiyot nazariyasi adabiyotshunoslik fanining metodologik va nazariy asosini tashkil etadi. Bu bo'lim badiiy adabiyotning mohiyati, estetik tabiati va umumiy qonuniyatlarini o'rganadi. Adabiyot nazariyasida badiiy obraz, syujet, kompozitsiya, janr, uslub, shakl va mazmun birligi, poetik til kabi fundamental tushunchalar ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Nazariya adabiy asarni tahlil qilish uchun zarur bo'lgan ilmiy apparatni yaratib, boshqa bo'limlar adabiyot tarixi va adabiy tanqid uchun tayanch vazifasini bajaradi. Shu ma'noda adabiyot nazariyasi adabiyotshunoslik fanining poydevori hisoblanadi.

Adabiyot tarixi adabiy jarayonning tarixiy taraqqiyotini, adabiyotning bosqichma-bosqich rivojlanishini o'rganadi. Bu bo'lim muayyan davr adabiyoti, adabiy yo'nalishlar, oqimlar, ijodiy maktablar va yirik adiblar merosini tarixiylik tamoyili asosida tadqiq etadi. Adabiyot tarixi badiiy asarni uni yaratgan davrning ijtimoiy-siyosiy, madaniy va ma'naviy sharoiti bilan bog'liq holda tahlil qiladi. Natijada adabiyot jamiyat hayotining badiiy aks-sadosi sifatida talqin etiladi. Adabiyot tarixining ilmiy tahlillari adabiyot nazariyasida ishlab chiqilgan tushunchalarga tayanadi va ularni amaliy misollar bilan boyitadi.

Adabiy tanqid esa adabiyotshunoslikning eng faol va dinamik bo'limi bo'lib, asosan zamonaviy adabiy jarayon bilan bog'liq holda rivojlanadi. Adabiy tanqidning asosiy vazifasi yangi yaratilayotgan badiiy asarlarni tahlil qilish, baholash va adabiy jarayondagi tendensiyalarni aniqlashdan iboratdir. Tanqid badiiy asarning g'oyaviy-badiiy saviyasini, estetik qiymatini aniqlash orqali adabiy jarayonga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu jihatdan adabiy tanqid adabiyot va jamiyat o'rtasidagi muhim ko'priklarni bajaradi. Mazkur uch bo'lim o'rtasida mustahkam o'zaro aloqa mavjud. Adabiyot nazariyasi adabiyot tarixi va adabiy tanqid uchun ilmiy mezonlar va tushunchalar tizimini yaratadi. Adabiyot tarixi esa nazariy qoidalarini real adabiy jarayon misolida tasdiqlaydi yoki boyitadi. Adabiy tanqid esa nazariya va tarix yutuqlariga tayanagan holda zamonaviy badiiy asarlarni baholaydi hamda yangi nazariy umumlasmalar uchun material beradi. Shu tariqa uchala bo'lim bir-birini to'ldirib, adabiyotshunoslik fanining uzluksiz rivojlanishini ta'minlaydi.

Adabiyotshunoslik fani gumanitar fanlar tizimida markaziy o'rinni egallab, ko'plab ijtimoiy va falsafiy fanlar bilan uzviy aloqada rivojlanadi. Chunki badiiy adabiyot inson tafakkuri, jamiyat hayoti, madaniyat va tarix bilan chambarchas bog'liq murakkab estetik hodisadir. Shu bois adabiyotshunoslikni boshqa fanlardan ajratilgan holda o'rganish mumkin emas, aksincha, u fanlararo integratsiya asosida mukammal ilmiy mazmun kasb etadi.

Adabiyotshunoslikning tilshunoslik bilan aloqasi eng bevosita va tabiiy aloqalardan biridir. Chunki badiiy adabiyotning asosiy materiali *til* hisoblanadi. Badiiy asarda til nafaqat aloqa vositasi, balki estetik ifoda vositasi vazifasini ham bajaradi. Adabiyotshunoslik badiiy matnning tahlil qilish jarayonida tilshunoslikning leksikologiya, stilistika, semantika va matn lingvistikasi kabi bo'limlari yutuqlariga tayanadi. Ayniqsa, badiiy til, obrazli ifoda, muallif nutqi va qahramon nutqi masalalarini o'rganishda tilshunoslik muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Adabiyotshunoslik falsafa bilan chuqur ichki bog'liqlikka ega. Falsafa inson, jamiyat, borliq va tafakkur haqidagi umumiy nazariy qarashlarni ishlab chiqsa, adabiyot ushbu masalalarni badiiy obrazlar orqali aks ettiradi. Adabiyotshunoslik badiiy asardagi hayot, inson taqdiri, erkinlik, ezgulik va yovuzlik kabi falsafiy muammolarni tahlil qilishda falsafiy kategoriyalarga tayanagan holda ish yuritadi. Shu jihatdan adabiyot falsafiy g'oyalarni badiiy shaklda ifodalovchi, adabiyotshunoslik esa ularni ilmiy talqin qiluvchi fan sifatida namoyon bo'ladi.

Madaniyatshunoslik adabiyotshunoslik bilan uzviy aloqada bo'lib, badiiy adabiyotni milliy va umuminsoniy madaniyatning tarkibiy qismi sifatida o'rganadi. Har bir badiiy asar muayyan madaniy muhitda yaratiladi va shu muhitning qadriyatlarini, urf-odatlarini, dunyoqarashi bilan bog'liq bo'ladi. Adabiyotshunoslik madaniyatshunoslik yondashuvlari orqali badiiy asardagi milliy mentalitet, ramzlarni, an'analar va madaniy kodlarni tahlil qiladi. Bu esa adabiy asarni faqat estetik emas, balki madaniy hodisa sifatida ham anglash imkonini beradi.

Estetika adabiyotshunoslikning nazariy poydevorlaridan biri hisoblanadi. Estetika go'zallik, badiiylik, san'atning mohiyati va estetik idrok qonuniyatlarini o'rganadi. Adabiyotshunoslik esa ushbu nazariy

tushunchalarni badiiy adabiyot misolida amaliy jihatdan ochib beradi. Badiiy asarning estetik qiymati, obrazlar go'zalligi, shakl va mazmun uyg'unligi kabi masalalar estetika va adabiyotshunoslikning kesishgan nuqtasida tahlil qilinadi. Shu sababli estetikasiz adabiyotshunoslikning nazariy asoslari to'liq bo'la olmaydi.

Adabiyotshunoslik fanining tarix bilan bog'liqligi adabiyot tarixini o'rganishda yaqqol namoyon bo'ladi. Badiiy adabiyot muayyan tarixiy davr mahsuli bo'lib, o'sha davrning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy hayotini o'zida aks ettiradi. Adabiyotshunoslik tarix faniga tayangan holda badiiy asarni davr ruhi, tarixiy sharoit va ijtimoiy muhit bilan bog'liq holda tahlil qiladi. Natijada adabiyot tarixiy manba sifatida ham qimmat kasb etadi, tarix esa adabiy asarning mazmunini chuqurroq anglashga yordam beradi.

Xulosa qilib aytganda, adabiyotshunoslik fani tilshunoslik, falsafa, madaniyatshunoslik, estetika va tarix bilan uzviy integratsiyada rivojlanadi. Ushbu fanlararo aloqalar adabiy asarni bir yoqlama emas, balki estetik, falsafiy, madaniy va tarixiy yaxlitlikda o'rganish imkonini beradi. Shu bois adabiyotshunoslik fani gumanitar fanlar tizimida birlashtiruvchi va muvofiqlashtiruvchi ilmiy soha sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Adabiyotshunoslik fanining predmeti nima va u qaysi obyektlarni o'rganadi?
2. Badiiy adabiyot nega adabiyotshunoslik fanining asosiy tadqiqot obyekti hisoblanadi?
3. Adabiyotshunoslik fanining asosiy maqsadi nimadan iborat?
4. Adabiyotshunoslik fanining jamiyat hayotidagi o'rni qanday belgilanadi?
5. Adabiyotshunoslik fanining asosiy vazifalarini sanab bering.
6. Adabiyot nazariyasi, adabiyot tarixi va adabiy tanqidning o'zaro aloqasi nimada namoyon bo'ladi?
7. Adabiyotshunoslik fanining shaxs ma'naviyati va estetik tafakkurni shakllantirishdagi roli qanday?

8. Adabiyotshunoslik fanining boshqa gumanitar fanlar bilan integratsiyasi nimada namoyon bo'ladi?

9. Adabiyotshunoslik fanini o'rganish kelajak kasbiy faoliyatingizga qanday foyda beradi?

10. Adabiy tanqid va adabiyot tarixining adabiy jarayondagi o'rni qanday farqlanadi?

Mustaqil ta'lim topshiriqlari:

1. Adabiyotshunoslik fanining jamiyat hayotidagi o'rni ga doir misollar keltiring.
2. Adabiyotshunoslik fanining bugungi ta'lim tizimidagi ahamiyati haqida o'z fikringizni bildiring.
3. Adabiyotshunoslik fanini o'rganishda tarixiylik va estetiklik tamoyillarining ahamiyatini tushuntiring.

2-M¹ VZU. BADIY ADABIYOT VA UNING JAMIYAT HAYOTIDAGI O'RNI

Reja:

1. Badiiy adabiyot tushunchasi va uning estetik mohiyati
2. Badiiy adabiyotning ijtimoiy vazifalari va jamiyat bilan aloqasi
3. Badiiy adabiyot va shaxs ma'naviyati
4. Badiiy adabiyot va milliy ong, tarixiy xotira
5. Zamonaviy jamiyatda badiiy adabiyotning ahamiyati

Badiiy adabiyot insonning borliqni badiiy-estetik idrok etish jarayonida yuzaga kelgan san'at turidir. U voqelikni bevosita, fakt va dalillar orqali emas, balki *badiiy obrazlar, timsollar va estetik umumlashmalar* orqali aks ettiradi. Shu jihatdan badiiy adabiyot nafaqat axborot beruvchi, balki inson ruhiyati va tafakkuriga chuqur ta'sir ko'rsatuvchi ma'naviy-estetik hodisa sifatida namoyon bo'ladi.

Adabiyotshunoslikda badiiy adabiyot tushunchasi san'at kategoriyasi bilan chambarchas bog'liq holda talqin qilinadi. San'atning boshqa turlaridan farqli ravishda badiiy adabiyotning asosiy materiali so'z hisoblanadi. So'z orqali inson hayoti, ichki kechinmalar, ijtimoiy munosabatlar va falsafiy muammolar obrazli shaklda ifodalanadi. Shu sababli badiiy adabiyot tafakkur san'ati sifatida e'tirof etiladi.

Qadimgi yunon mutafakkiri *Aristotel* o'zining "*Poetika*" asarida badiiy adabiyotning mohiyatini *taqlid (mimesis)* tushunchasi orqali izohlaydi. Uning fikricha badiiy asar voqelikni nusxa ko'chirish yo'li bilan emas, balki umumlashtirish, tipiklashtirish orqali aks ettiradi. *Aristotel* adabiyotni tarixdan ham "falsaffyroq" deb baholab, badiiy ijod umumiy hayot qonuniyatlarini ochib berish qudratiga ega ekanini ta'kidlaydi⁶. Bu qarash badiiy adabiyotning estetik va bilishdagi o'rmini ilmiy jihatdan asoslab beradi.

Sharq adabiy-estetik tafakkurida badiiy adabiyotning mohiyati yanada kengroq ma'noda talqin qilinadi. *Alisher Navoiy*⁷ qarashlarida badiiy

adabiyot san'at bo'lish bilan birga, insonni komillikka yetaklovchi ma'naviy kuch sifatida namoyon bo'ladi. Navoiy so'z san'atini qalbga ta'sir etuvchi, inson ruhiyatini poklovchi vosita deb biladi. Uning nazarida badiiy asarning estetik qiymati undagi go'zal shakl va yuksak g'oyaning uyg'unligida namoyon bo'ladi.

Demak, Sharq adabiy tafakkurida badiiy adabiyot estetik va axloqiy birlikda qaraladi.

Badiiy adabiyotning estetik mohiyati, avvalo, *obrazlilik* tushunchasi bilan bog'liq. Obraz badiiy asarning markaziy estetik kategoriyasi bo'lib, u hayot hodisalarini umumlashtirilgan, hissiy-ta'sirchan shaklda ifodalaydi. Zamonaviy o'zbek adabiyotshunosligida *Izzat Sulton* badiiy obrazni adabiyotning asosiy estetik vositasi sifatida talqin qilib⁸, obraz orqali voqelikning ijtimoiy va ruhiy mohiyati ochilishini ta'kidlaydi. Uning fikricha, obrazlilik badiiy adabiyotning san'at sifatidagi mustaqilligini ta'minlaydi. Badiiy adabiyotning estetik mohiyati *estetik idrok* tushunchasiz to'liq anglab bo'lmaydi. Estetik idrok bu o'quvchining badiiy asarni hissiy, emotsional va tafakkuriy jihatdan qabul qilish jarayonidir. Badiiy asar o'quvchini befarq qoldirmaydi, u insonda hayrat, quvonch, iztirob, hamdardlik kabi estetik kechinmalarni uyg'otadi. Shu jarayonda o'quvchi nafaqat asar mazmunini angelaydi, balki estetik zavq oladi. Zamonaviy adabiy tanqidida *Ozod Sharafiddinov* badiiy adabiyotning estetik ta'sir kuchiga alohida urg'u berib⁹, haqiqiy san'at asari o'quvchining ichki dunyosini uyg'otishi, uni fikrlashga majbur etishi lozimligini ta'kidlaydi. Bu qarash badiiy adabiyotning estetik mohiyati faqat shakliy go'zallik bilan emas, balki ma'naviy ta'sir bilan belgilanishini ko'rsatadi. Shuningdek, *Naim Karimov* badiiy adabiyotni milliy tafakkur va estetik ongning mahsuli sifatida baholab, obrazlilik va estetik idrok milliy madaniyat bilan uzviy bog'liq ekanini ta'kidlaydi. Har bir xalq adabiyotidagi obrazlar tizimi o'sha millatning dunyoqarashi va estetik didini aks ettiradi.

Badiiy adabiyot jamiyat hayoti bilan uzviy bog'liq bo'lgan murakkab

⁶ Culler J. *Literary Theory: A Very Short Introduction*. — Oxford, 2011. — 35–40-b.

⁷ Alisher Navoiy. *Ulkammat ul-lug'atayn*. Toshkent: Fan, 1982. — 176 b.

⁸ Izzat Sulton. *Adabiyot nazariyasi*. Toshkent: O'qituvchi, 2005. — 384 b.

⁹ Ozod Sharafiddinov. *Ijodni anglash baxri*. Toshkent: Sharq, 2004. — 272 b.

ijtimoiy-estetik hodisadir. U inson va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarni, davr muammolarini, ijtimoiy ziddiyatlarni hamda ma'naviy izlanishlarni badiiy obrazlar orqali ifodalaydi. Shu sababli badiiy adabiyot faqat estetik zavq beruvchi san'at turi emas, balki jamiyatning ma'naviy hayotida faol ishtirok etuvchi muhim ijtimoiy omil sifatida namoyon bo'ladi.

Ijtimoiy ong jamiyat a'zolarining borliq, inson, tarix va kelajak haqidagi qarashlari majmuasini ifodalaydi. Badiiy adabiyot ana shu ongni shakllantirishda, rivojlantirishda va yangilashda muhim rol o'ynaydi.

Adabiyot voqelikni shunchaki tasvirlab bermaydi, balki uni badiiy umumlashtiradi, baholaydi va muayyan g'oyaviy pozitsiya asosida talqin etadi. Natijada o'quvchi jamiyatdagi voqealarga nisbatan ongli munosabat bildirishga, ijtimoiy hodisalar mohiyatini chuqurroq anglashga undaladi. Badiiy adabiyot jamiyat hayotining ichki muammolarini ochib berish orqali ijtimoiy ongni faollashtiradi. Asarda ko'tarilgan masalalar, obrazlar taqdiri va badiiy konfliktlar o'quvchini o'z hayoti va jamiyat haqidagi qarashlarini qayta ko'rib chiqishga majbur etadi. Shu jihatdan adabiyot jamiyat ongiga bilvosita, ammo kuchli ta'sir ko'rsatuvchi ma'naviy vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Badiiy adabiyotning muhim ijtimoiy vazifalaridan biri - tarbiyaviy vazifadir. Adabiyot insonning axloqiy qarashlarini shakllantiradi, unda ezgulik va yovuzlik, adolat va adolatsizlik, vijdon va mas'uliyat kabi tushunchalar haqida chuqur tasavvur hosil qiladi. Badiiy asardagi qahramonlar hayoti, ularning tanlovi va ruhiy kechinmalari o'quvchining ichki dunyosiga kuchli ta'sir ko'rsatadi.

Badiiy adabiyot tarbiya jarayonida bevosita nasihat orqali emas, balki estetik ta'sir yo'li bilan samarali bo'ladi. O'quvchi qahramon taqdiri orqali hayotiy xulosalar chiqaradi, yaxshilik va yomonlikni qiyoslaydi, insoniy fazilatlarining ahamiyatini his etadi. Shu sababli badiiy adabiyot axloqiy tarbiyaning eng ta'sirchan vositalaridan biri hisoblanadi.

Badiiy adabiyot jamiyat hayotida ma'rifiy vazifani ham bajaradi. U insonning dunyoqarashini kengaytiradi, turli davrlar, jamiyatlar va madaniyatlar hayoti bilan tanishtiradi. Badiiy asar orqali o'quvchi tarixiy voqealar, ijtimoiy munosabatlar va insoniy muammolar haqida bilibgina qolmay, ularni his etadi va anglaydi.

Adabiyot insonni fikrlashga, tahlil qilishga, hayot hodisalariga chuqurroq nazar tashlashga o'rgatadi. Shu tariqa badiiy adabiyot nafaqat bilim beradi, balki tafakkurni rivojlantiradi, insonning intellektual salohiyatini oshiradi. Bu hol adabiyotning ma'rifiy vazifasi uning estetik tabiatidan ajralmas holda namoyon bo'lishini ko'rsatadi.

Badiiy adabiyot va jamiyat o'rtasida doimiy o'zaro ta'sir mavjud. Jamiyat adabiyotning mavzu va muammolarini belgilasa, adabiyot jamiyat ongiga ta'sir ko'rsatadi, uni ma'naviy jihatdan boyitadi¹⁰. Bu jarayon adabiyotning jamiyat hayotidagi faol va harakatchan rolini ta'minlaydi. Badiiy adabiyot jamiyatdagi ma'naviy inqiroz, axloqiy muammolar va ijtimoiy ziddiyatlarga badiiy munosabat bildirish orqali jamiyatni o'zini anglashga undaydi. Shu sababli adabiyot jamiyat taraqqiyotining muhim omillaridan biri sifatida baholanadi.

Badiiy adabiyot shaxs ma'naviy dunyosini shakllantiruvchi muhim ijtimoiy-estetik omillardan biridir. U inson hayotini, ruhiy kechinmalarini va axloqiy tanlovlarini badiiy obrazlar orqali aks ettirib, o'quvchining ichki olamiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu jihatdan badiiy adabiyot shaxs ma'naviyatining shakllanishi va rivojlanishida muhim tarbiyaviy va estetik vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Badiiy adabiyot axloqiy qadriyatlarini shakllantirishda bevosita nasihatdan ko'ra, obrazli tasvir va ruhiy ta'sir orqali samarali bo'ladi. Badiiy asarda ezgulik va yovuzlik, adolat va adolatsizlik, vijdon va mas'uliyat kabi tushunchalar qahramonlar taqdiri va hayotiy vaziyatlar orqali yoritiladi. O'quvchi qahramonlar bilan birga yashaydi, ularning ichki kechinmalarini his etadi va shu jarayonda axloqiy xulosalar chiqaradi.

Badiiy adabiyot axloqiy me'yorlarni qat'iy qoidalar sifatida emas, balki hayotiy tajriba orqali anglatadi. Shu sababli u shaxsning axloqiy ongiga chuqurroq singib, barqaror ma'naviy qarashlar shakllanishiga xizmat qiladi. Adabiyot insonni faqat yaxshilikka da'vat etmaydi, balki murakkab hayotiy vaziyatlarda to'g'ri tanlov qilish zarurligini anglatadi.

Badiiy adabiyot inson ruhiyati bilan uzviy bog'liq. Badiiy asar insonning ichki kechinmalarini, his-tuyg'ularini, ruhiy ziddiyatlarini

¹⁰ Qur'onov D. *Adabiyotshunoslik nazariyasi*. - T., 2012. - 25-30p.

tasvirlash orqali o'quvchiga o'z ruhiy holatini anglash imkonini beradi. Qahramonlarning iztirobi, quvonchi, umidi yoki tushkunligi o'quvchida hamdardlik va hamohanglik tuyg'ularini uyg'otadi.

Badiiy adabiyot inson ruhiyatining murakkab qatlamlarini ochib berib, shaxsda emotsional sezgirlikni rivojlantiradi. Bu jarayon insonni boshqalarning holatini tushunishga, ularga nisbatan bag'rikeng bo'lishga o'rgatadi. Natijada badiiy adabiyot shaxsning ruhiy yetukligiga, empatiya va ijtimoiy mas'uliyat hissining shakllanishiga xizmat qiladi.

Badiiy adabiyot shaxsda estetik tafakkurni shakllantiruvchi asosiy omillardan biridir. Estetik tafakkur bu go'zallikni anglash, badiiy shakl va mazmun uyg'unligini his etish, san'at asariga baho bera olish qobiliyatidir. Badiiy adabiyot obrazlar tizimi, badiiy til, ramz va timsollar orqali o'quvchida estetik idrokni rivojlantiradi. Adabiyot bilan muntazam muloqotda bo'lgan shaxsda badiiy did, estetik sezgirlik va tafakkur chuqurlashadi.

Bu esa insonning nafaqat adabiyotga, balki hayot hodisalariga ham estetik nuqtayi nazardan yondashishiga olib keladi.

Estetik tafakkur rivojlangan shaxs atrof-muhitdagi go'zallikni ko'ra oladi, san'at va madaniyatni qadrlaydi. Badiiy adabiyot shaxs kamolotida axloqiy, ruhiy va estetik omillarni uyg'unlashtiradi. Adabiyot orqali inson o'z ichki dunyosini anglaydi, hayotiy tajribani boyitadi va ma'naviy jihatdan yetuklashadi. Shu sababli badiiy adabiyot ta'lim-tarbiya jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi. Badiiy adabiyot shaxsni fikrlashga, mushohada yuritishga, hayotga mas'uliyat bilan qarashga o'rgatadi. U insonni faqat bilimli emas, balki ma'naviy barkamol etib tarbiyalashga xizmat qiladi.

Badiiy adabiyot milliy ong va tarixiy xotirani shakllantiruvchi eng muhim ma'naviy omillardan biridir. Har bir xalq o'zining tarixiy tajribasi, ijtimoiy qarashlari, axloqiy qadriyatlarini va ruhiy dunyosini eng avvalo adabiyot orqali ifodalaydi. Shu sababli milliy adabiyot jamiyatning o'zini anglashida, milliy o'zlikni saqlash va rivojlantirishda alohida o'rin egallaydi.

Milliy ong - bu xalqning o'z tarixiga, madaniyatiga, tiliga va qadriyatlariga nisbatan ongli munosabati bo'lib, u jamiyatning ma'naviy

birligini ta'minlaydi. Badiiy adabiyot ana shu ongni shakllantirishda yetakchi rol o'ynaydi. Milliy adabiyotda xalqning orzu-intilishlari, ijtimoiy muammolari, g'alaba va fojealari badiiy obrazlar orqali ifodalanadi. Natijada adabiyot o'quvchini milliy tarix va madaniyat bilan ruhiy jihatdan bog'laydi. Badiiy asarda yaratilgan obrazlar, voqealar va ruhiy holatlar millat vakillarining umumiy ruhiyatini aks ettiradi. O'quvchi ana shu obrazlar orqali o'zini xalq taqdiri bilan mushtarak his qiladi, milliy g'urur va mas'uliyat tuyg'ulari shakllanadi. Shu jihatdan milliy adabiyot milliy ongni uyg'otuvchi va mustahkamlovchi kuch sifatida namoyon bo'ladi.

Tarixiy xotira xalqning o'tmish tajribasini eslab qolish va uni avloddan avlodga yetkazish jarayonidir¹¹. Badiiy adabiyot tarixiy xotirani saqlashning eng samarali shakllaridan biridir. Chunki tarixiy voqealar badiiy asarda faqat faktlar yig'indisi sifatida emas, balki inson taqdiri, ruhiy kechinmalar va ijtimoiy muhit bilan uyg'un holda tasvirlanadi. Badiiy adabiyot tarixiy voqealarni jonlantiradi, o'tmish hayotni hissiy va estetik idrok etish imkonini beradi. O'quvchi tarixni "bilish" bilangina cheklanmay, uni "his qiladi". Shu sababli badiiy asar tarixiy xotirani mustahkamlaydi, o'tmishga nisbatan berafarqlikni bartaraf etadi va tarixiy ongning shakllanishiga xizmat qiladi.

Milliy adabiyot madaniy merosning ajralmas qismi bo'lib, xalqning asrlar davomida to'plagan ma'naviy tajribasini o'zida mujassam etadi. Til boyligi, urf-odatlar, an'analar, dunyoqarash va estetik did adabiy asarlarda badiiy shaklga kiradi. Shu jihatdan adabiyot madaniyatni saqlovchi va rivojlantiruvchi muhim vosita hisoblanadi. Badiiy adabiyot orqali madaniy meros faqat saqlanib qolmaydi, balki zamon bilan uyg'unlashgan holda yangilanadi. Har bir yangi avlod adabiy merosni o'z davri nuqtayi nazaridan qayta idrok etadi va unga yangi ma'nolar bag'ishlaydi. Bu jarayon madaniy uzluksizlikni ta'minlaydi. Badiiy adabiyot xalq ruhiyatining eng chuqur qatlamlarini aks ettiradi. Xalqning quvonchi, iztirobi, umidi va qo'rquvlari adabiy obrazlarda mujassam bo'ladi. Shu sababli badiiy asarlarni o'rganish orqali xalq ruhiyati, mentaliteti va ma'naviy ehtiyojlarini anglash mumkin. Xalq ruhiyati badiiy adabiyotda

¹¹ Karimov I.A. *Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch*. - T., 2008. - 97-100-b.

ramzlar, timsollar, folklor unsurlari va milliy obrazlar orqali ifodalanadi. Bu unsurlar adabiy asarning milliy xususiyatini belgilab, uni boshqa adabiyotlardan ajratib turadi. Shu tariqa badiiy adabiyot milliylik va umuminsoniylik uyg'unligini ta'minlaydi.

XXI asr globallashuv, axborot texnologiyalari va madaniy almashinuv jarayonlarining jadallashuvi bilan tavsiflanadi. Ushbu sharoitda badiiy adabiyot jamiyat hayotidagi an'anaviy vazifalarini saqlab qolgan holda, yangi ijtimoiy, ma'naviy va estetik funksiyalarni ham bajarishga majbur bo'lmoqda. Zamonaviy jamiyatda adabiyot insonning o'zligini anglashiga, ma'naviy barqarorligini saqlashiga va madaniy xilma-xillikni tushunishiga xizmat qiluvchi muhim omil sifatida namoyon bo'ladi.

Globallashuv jarayoni milliy chegaralarning nisbiy ravishda ochilishi, axborot oqimining keskin ortishi va madaniyatlararo muloqotning kengayishi bilan bog'liqdir. Bu jarayon bir tomondan xalqlar o'rtasidagi aloqalarni mustahkamlasa, ikkinchi tomondan milliy o'zlik va madaniy qadriyatlarga tahdid solishi mumkin. Bunday sharoitda badiiy adabiyot milliy madaniyatni asrash va uni zamonaviy dunyo bilan uyg'unlashtirish vazifasini bajaradi.

Badiiy adabiyot globallashuv sharoitida insonni axborot bosimidan himoya qiluvchi ma'naviy makon vazifasini o'taydi. U shaxsni yuzaki axborot iste'molidan chuqur mushohada yuritishga, hayot hodisalarini estetik va falsafiy nuqtayi nazardan baholashga undaydi. Shu tariqa adabiyot jamiyatda ongli, tanqidiy fikrlovchi shaxs shakllanishiga xizmat qiladi. Zamonaviy jamiyatda texnologik taraqqiyot inson hayotini qulaylashtirgan bo'lsa-da, ma'naviy bo'shliq va begonalashuv muammolarini ham yuzaga keltirmoqda. Badiiy adabiyot ana shu muammolarga qarshi ma'naviy muvozanatni ta'minlovchi vosita sifatida namoyon bo'ladi. Adabiyot insonni o'z ichki dunyosiga yuz tutishga, axloqiy qadriyatlarni qayta anglashga chorlaydi.

Badiiy asarlar orqali inson muhabbat, vijdon, mas'uliyat, sadoqat kabi umuminsoniy qadriyatlarni his etadi va anglaydi. Shu jihatdan adabiyot zamonaviy jamiyatda axloqiy tarbiyaning muhim manbai bo'lib qolmoqda. U shaxsni nafaqat bilimli, balki ma'naviy yetuk etib tarbiyalashga xizmat

qiladi. Globallashuv sharoitida badiiy adabiyot turli madaniyatlar o'rtasidagi muloqotni ta'minlovchi muhim vosita sifatida namoyon bo'ladi. Tarjima adabiyot, xalqaro adabiy aloqalar va global kitob bozorining rivojlanishi turli xalqlar adabiyotining o'zaro ta'sirini kuchaytiradi. Badiiy adabiyot orqali inson boshqa xalqlarning dunyoqarashi, ruhiyati va madaniy tajribasi bilan tanishadi. Bu jarayon madaniy bag'rikenglik va o'zaro tushunishni rivojlantiradi. Shu bilan birga, milliy adabiyot o'ziga xosligini saqlagan holda jahon madaniy makoniga kirib borish imkoniyatiga ega bo'ladi. Natijada badiiy adabiyot umuminsoniy va milliy qadriyatlar uyg'unligini ta'minlaydi.

Zamonaviy jamiyatda badiiy adabiyotning shakllari va tarqatilish usullari ham o'zgarib bormoqda. Elektron kitoblar, audiokitoblar, internet platformalari adabiyotning yangi auditoriyaga yetib borishiga imkon yaratmoqda. Bu hol adabiyotning ommaviyligini oshiradi va uni yosh avlod uchun yanada qulay qiladi. Shu bilan birga, zamonaviy adabiyot yangi estetik izlanishlar, janrlar va uslublar bilan boyimoqda. Adabiyotshunoslik bu jarayonlarni tahlil qilish, yangi hodisalarni ilmiy jihatdan baholash vazifasini bajaradi. Natijada adabiyot va adabiyotshunoslik zamonaviy jamiyat bilan hamnafas holda rivojlanadi. Kelajakda badiiy adabiyot jamiyat hayotida o'z ahamiyatini yo'qotmaydi, balki yangi sharoitlarga moslashgan holda rivojlanadi. Adabiyot insoniy qadriyatlarni saqlash, madaniy xotirani davom ettirish va estetik tafakkurni rivojlantirishda yetakchi rol o'ynashda davom etadi. Globallashuv sharoitida badiiy adabiyot milliy o'zlik va umuminsoniylik o'rtasidagi muvozanatni ta'minlovchi muhim madaniy institut sifatida namoyon bo'ladi.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Badiiy adabiyot nima va uning estetik mohiyati nimada?
2. Aristotel badiiy adabiyotga qanday baho bergan?
3. Alisher Navoiy qarashlarida adabiyotning vazifasi qanday talqin etiladi?
4. Badiiy adabiyotning jamiyat hayotidagi ijtimoiy vazifalarini tushuntiring.

5. Badiiy adabiyot shaxs ma'naviyatiga qanday ta'sir ko'rsatadi?

Mustaqil ta'lim topshiriqlari:

1. Milliy ong va tarixiy xotira shakllanishida adabiyotning o'rnini izohlang.
2. Biror badiiy asarni tanlab, uning jamiyat hayotidagi muammolarni qanday aks ettirganini tahlil qiling.
3. "Badiiy adabiyot - jamiyatning ma'naviy oynasi" mavzusida 4 sahifalik esse yozing.
4. Badiiy adabiyotning vazifalarini aks ettiruvchi jadval tuzing.

3-MAVZU. BADIYLIK - ADABIYOTNING ASOSIY XUSUSIYATI

Reja:

1. Badiylik tushunchasi va uning adabiyotdagi o'rnini
2. Badiylik va hayot haqiqatining badiiy aks ettirilishi
3. Badiylikning asosiy unsurlari va ifoda vositalari
4. Mazmun va shakl birligida badiylikning namoyon bo'lishi
5. Badiylikning o'quvchi estetik idrokiga ta'siri

Adabiyotshunoslik fanida *badiylik* tushunchasi adabiy asarning san'at asari sifatidagi mohiyatini belgilovchi eng muhim mezonlardan biri hisoblanadi. Badiylik adabiy asarning faqat mavzusi yoki g'oyasi bilan emas, balki hayot hodisalarini qanday shaklda, qaysi estetik vositalar orqali va qanday badiiy darajada aks ettirishi bilan bog'liqdir. Shu sababli badiylik adabiy asarni boshqa nutq shakllaridan ilmiy, publisistik yoki kundalik nutqdan ajratib turuvchi asosiy xususiyat sifatida namoyon bo'ladi.

Badiylik, eng avvalo, hayot haqiqatining badiiy aks ettirilishi bilan belgilanadi. Adabiy asar hayotni bevosita ko'chirmaydi, balki uni badiiy qayta ishlash, umumlashtirish va tipiklashtirish orqali ifodalaydi. Bu jarayonda muallif real voqelikni estetik ideal nuqtayi nazaridan baholab, uni obrazli shaklga keltiradi. Natijada asar voqelikni oddiy tasvirlashdan yuksalib, estetik qiymat kasb etadi.

Adabiyotshunoslikda badiylik tushunchasi ko'pincha obrazlilik, estetik ta'sir va badiiy umumlashtirish bilan bog'liq holda talqin qilinadi. Obraz badiylikning markaziy kategoriyasi bo'lib, u hayot hodisalarini hissiy-ta'sirchan va umumlashtirilgan shaklda ifodalaydi¹². Badiiy obraz orqali asarda inson taqdiri, ruhiy kechinmalar, ijtimoiy ziddiyatlar estetik yaxlitlikda namoyon bo'ladi. Shu jihatdan obrazlilik badiylikning asosiy belgisi sifatida qaraladi.

Badiylik adabiy asarning estetik mezon sifatida uning san'at darajasini belgilaydi. Har qanday g'oya yoki ijtimoiy muammo adabiy

¹² Quronov D. *Adabiyotshunoslik nazariyasi*. – T., 2012. – 35–40-b.

asarda badiiy shaklga ega bo'lmasa, u san'at darajasiga ko'tarila olmaydi. Demak, badiiylilik g'oyaning o'zi bilan emas, balki uning badiiy ifodasi bilan bog'liqdir.

Aynan shu jihat adabiy asarning o'quvchiga estetik zavq bag'ishlash, hissiy ta'sir ko'rsatish va ma'naviy mushohadaga undash imkonini yaratadi.

Badiiylilikning muhim jihatlardan biri *mazmun va shakl birligidir*. Mazmun qanchalik muhim va dolzarb bo'lmasin, agar u mukammal badiiy shaklga ega bo'lmasa, asarning estetik qiymati pasayadi. Aksincha, badiiy jihatdan mukammal shakl mazmunni yanada teran va ta'sirchan qiladi. Shu bois adabiyotshunoslikda badiiylilik mazmun va shaklning uyg'unligi orqali baholanadi. Badiiylilik, shuningdek, badiiy til bilan chambarchas bog'liq. So'z tanlovi, tasviriy-ifodaviy vositalar, ramz va timsollar, nutq ohangi asarning badiiy darajasini belgilaydi. Badiiy til orqali muallif o'z estetik qarashlarini, ruhiy holatini va g'oyaviy pozitsiyasini ifodalaydi. Shu jihatdan badiiylilik tilning obrazli va estetik imkoniyatlaridan foydalanish darajasi bilan ham o'lchanadi.

Adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan badiiylilik o'quvchi bilan bevosita bog'liq hodisadir. Badiiy asarning estetik ta'siri o'quvchi tomonidan idrok etilgandagina to'liq namoyon bo'ladi. O'quvchi asardagi obrazlar, voqealar va ruhiy holatlar orqali estetik zavq oladi, hayot haqidagi tasavvurlarini boyitadi va ma'naviy xulosalar chiqaradi. Demak, badiiylilik adabiy asarning o'quvchi ongida estetik jarayonni yuzaga keltirish qobiliyatini ham anglatadi. Adabiyotshunoslikda badiiylilik masalasi hayot haqiqatining adabiy asarda qanday aks ettirilishi bilan chambarchas bog'liqdir. Badiiy adabiyot voqelikni bevosita ko'chirmaydi, balki uni badiiy qayta ishlash, tanlash, umumlashtirish estetik talqin qilish orqali ifodalaydi. Shu sababli adabiy asardagi haqiqat real hayot haqiqatidan farq qiladi, ammo undan uzilib ketmaydi. Bu farq badiiylilikning asosiy manbai hisoblanadi.

Reallik - bu hayotda mavjud bo'lgan voqealar, hodisalar va munosabatlar majmui bo'lsa, badiiy haqiqat ana shu reallikning san'at qonuniyatlari asosida qayta yaratilgan shaklidir. Adabiy asarda tasvirlangan voqea yoki obraz real hayotda aynan mavjud bo'lmasligi mumkin, ammo u hayot qonuniyatlariga mos, ishonarli va estetik jihatdan

asoslangan bo'lsa, badiiy haqiqat sifatida qabul qilinadi. Badiiylilik shundaki, adabiyot hayotni barcha tafsilotlari bilan emas, balki muhim, tipik va mazmunli jihatlari orqali aks ettiradi. Muallif hayot materialini tanlaydi, uni estetik ideal va g'oyaviy maqsad asosida qayta shakllantiradi. Natijada badiiy asar real hayotdan ko'ra teranroq ma'no kasb etadi.

Badiiy to'qima badiiy adabiyotning ajralmas xususiyatidir. To'qima bu muallif tomonidan yaratilgan voqea, obraz yoki vaziyat bo'lib, u real hayotda bo'lmagan bo'lishi mumkin. Biroq badiiy to'qima asarning hayotdan uzilganini anglatmaydi. Aksincha, u hayot haqiqatini chuqurroq ochib berish, muayyan g'oyani ta'sirchan ifodalash vositasi bo'lib xizmat qiladi. Badiiy to'qima orqali muallif real hayotda yashirin yoki tarqoq holda namoyon bo'ladigan holatlarni bir markazga jamlaydi. Shu tariqa badiiy to'qima hayot haqiqatini buzmaydi, balki uni umumlashtiradi va aniqlashtiradi. To'qimasiz adabiyot hujjatli bayonga aylanib qoladi, badiiylilik esa yo'qoladi.

Badiiylilikning muhim belgilaridan biri - umumlashtirishdir. Adabiyot alohida shaxs yoki voqeani tasvirlar ekan, unda muayyan davr, muhit yoki ijtimoiy qatlarga xos umumiy belgilarni mujassamlashtiradi. Shu jarayon tipiklashtirish deb ataladi. Tipik obraz individual xususiyatlarga ega bo'lsa-da, u muayyan ijtimoiy va ruhiy holatni ifodalaydi. Umumlashtirish orqali badiiy adabiyot hayot hodisalarining mohiyatini ochadi. O'quvchi badiiy asardagi voqealarni faqat bitta qahramon taqdiri sifatida emas, balki kengroq hayotiy tajriba sifatida qabul qiladi. Shu jihatdan umumlashtirish badiiylilikni chuqurlashtiruvchi estetik jarayondir. Badiiy adabiyotda reallik, badiiy to'qima va umumlashtirish bir-biri bilan uzviy bog'liq holda namoyon bo'ladi. Reallik badiiy asar uchun material bo'lsa, to'qima va umumlashtirish uning estetik shaklini belgilaydi¹³. Agar asarda faqat reallik ustuvor bo'lsa, u hujjatli matnga yaqinlashadi; agar faqat to'qima ustuvor bo'lsa, asar hayotdan uzilib qoladi. Badiiylilik aynan shu unsurlar o'rtasidagi muvozanatda yuzaga keladi.

Adabiy asarning estetik qiymati hayot haqiqatini qanchalik ishonarli, umumlashgan va obrazli aks ettira olishi bilan belgilanadi. Shu bois

¹³ Karimov N. *Adabiyot nazariyasi*. - T., 2008. - 40-b.

badiiylilik hayotdan qochish emas, balki hayotni san'at darajasida anglash va talqin qilishdir.

Adabiyotshunoslikda badiiylilik adabiy asarning san'at darajasini belgilovchi asosiy estetik mezon sifatida qaraladi. Badiiylilik tasodifiy unsurlar yig'indisi emas, balki adabiy asarda uyg'unlashgan obrazlilik, ramziylilik, badiiy til va tasviriy vositalar orqali namoyon bo'ladigan murakkab estetik tizimdir. Aynan shu unsurlar yordamida hayot haqiqatlari badiiy shaklga keltiriladi va o'quvchiga estetik ta'sir ko'rsatadi.

Obrazlilik badiiy adabiyotning eng muhim va yetakchi xususiyatidir. Badiiy obraz orqali hayot hodisalari bevosita emas, balki umumlashtirilgan, hissiy va estetik shaklda aks ettiriladi.

Obraz alohida shaxs yoki voqeani ifodalash bilan birga, muayyan davr, muhit va ijtimoiy holatning umumiy belgilarini o'zida mujassam etadi.

Obrazlilik adabiy asarga jon baxsh etadi. Qahramonlarning xarakteri, ichki kechinmalari, ruhiy ziddiyatlari obraz orqali ochiladi. Shu sababli badiiy obraz faqat tasvir vositasi emas, balki g'oya va mazmuni estetik shaklda ifodalovchi asosiy unsur hisoblanadi. Obrazlilik bo'lmagan matn badiiylikdan yiroq bo'lib, ko'proq axborot yoki hujjatli bayonga yaqinlashadi.

Ramziylilik badiiylikni chuqurlashtiruvchi muhim ifoda vositasidir. Ramz adabiy asarda aniq bir predmet, holat yoki obraz orqali kengroq, ko'p qatlamli ma'noni anglatadi. Ramziy ifoda badiiy matnni soddalikdan chiqarib, uni ko'p ma'noli va talqinlarga ochiq holga keltiradi. Ramziylilik badiiy umumlashtirish bilan uzviy bog'liq. Muallif aniq hodisani tasvirlar ekan, ramz orqali uni umuminsoniy yoki ijtimoiy ma'noga ko'taradi. Shu tariqa adabiy asar faqat muayyan voqeani emas, balki kengroq hayotiy haqiqatni ifodalash imkoniga ega bo'ladi. Ramziylilik o'quvchini faol estetik idrokka chorlab, matn ustida mushohada yuritishga undaydi. Badiiylilikning muhim unsurlaridan biri badiiy tildir. Adabiy asarning estetik ta'siri, avvalo, tilning obrazli va ifodaviy imkoniyatlari orqali namoyon bo'ladi. Badiiy til kundalik yoki ilmiy nutqdan farqli ravishda, so'zning ko'chma ma'nolari, emotsional ohangi va tasviriy kuchiga tayanadi. Badiiy tilda so'z faqat ma'no tashuvchi birlik emas, balki

estetik vosita sifatida ishlatiladi. So'z tanlovi, gap qurilishi, ritm va ohang asarning umumiy badiiy darajasini belgilaydi. Badiiy til muallifning estetik qarashlari va ruhiy holatini ifodalash bilan birga, o'quvchida hissiy munosabat uyg'otadi. Shu bois badiiylilik ko'p jihatdan tilning estetik imkoniyatlaridan foydalanish darajasi bilan belgilanadi. Tasviriy vositalar badiiy tilning muhim tarkibiy qismi bo'lib, adabiy asarning obrazlilikini kuchaytiradi.

Ular yordamida muallif tasvirlanayotgan voqea, predmet yoki ruhiy holatni yanada aniq, jonli va ta'sirchan qiladi. Tasviriy vositalar badiiy matnda hissiylilik va estetik zavqni oshiruvchi omil sifatida xizmat qiladi. Tasviriy vositalar orqali badiiy asar nafaqat ko'z oldida gavdalanadi, balki o'quvchining ichki kechinmalariga ham ta'sir etadi. Shu jihatdan ular badiiylilikni ta'minlovchi yordamchi emas, balki zarur estetik vositalar hisoblanadi.

Badiiylilik obrazlilik, ramziylilik, badiiy til va tasviriy vositalarning uyg'unligi natijasida yuzaga keladi. Ushbu unsurlardan birortasi yetishmasa, adabiy asarning estetik yaxlitligi buziladi. Badiiy asar san'at darajasiga ko'tarilishi uchun barcha unsurlar o'zaro mutanosiblikda ishlashi lozim.

Adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan badiiylilik bu alohida texnik usullar yig'indisi emas, balki asarning umumiy estetik tizimi, mazmun va shakl birligining natijasidir. Shu sababli badiiylilik adabiy asarni baholashda asosiy nazariy mezonlardan biri sifatida e'tirof etiladi.

Adabiyotshunoslikda badiiylilik tushunchasi mazmun va shaklning uzviy birligi orqali namoyon bo'ladigan estetik hodisa sifatida talqin etiladi¹⁴. Adabiy asar san'at darajasiga ko'tarilishi uchun undagi g'oya (mazmun) va uni ifodalovchi badiiy vositalar (shakl) o'zaro uyg'unlashgan bo'lishi lozim. Mazmun va shaklning ajralmas birligi badiiy asarning estetik yaxlitligini ta'minlaydi hamda uning badiiy qiymatini belgilaydi. Mazmun adabiy asarning ichki mohiyatini, muallifning hayotga, jamiyatga va insonga munosabatini ifodalaydi. G'oya esa mazmunning markaziy, umumlashtiruvchi jihati bo'lib, asarda ko'tarilgan muammolarning

¹⁴ Sarimsoqov B. *Adabiy tahlil asoslari*. – T., 2006. – 35-b.

ma'naviy-falsafiy yo'nalishini belgilaydi. Biroq g'oya adabiy asarda ochiq bayon etilmaydi; u obrazlar, voqealar tizimi va badiiy detallar orqali ifodalanadi. Badiiylilik shundaki, g'oya mavhum fikr sifatida emas, balki hayotiy vaziyatlar va inson taqdiri orqali estetik shaklga kiradi. Agar g'oya shakl bilan uyg'unlashmasa, asar didaktik yoki publitsistik tus oladi va badiiylilik susayadi. Demak, badiiylilik g'oyaning estetik shaklda, obrazli ifodalanishi bilan belgilanadi. Syujet adabiy asarda voqealarning rivoji, konflikt va harakat tizimini ifodalaydi. U mazmuni dinamik shaklda ochib beruvchi asosiy badiiy mexanizmdir. Syujet orqali g'oya asta-sekinlik bilan rivojlanadi, qahramonlar xarakteri ochiladi va asarning estetik ta'siri kuchayadi. Badiiylilik syujetning sun'iy murakkabligida emas, balki uning mazmun bilan mantiqiy va estetik uyg'unligida namoyon bo'ladi.

Syujet voqealarni ketma-ket sanab berish emas, balki g'oyaviy mazmuni ochishga xizmat qiluvchi badiiy tizim bo'lishi lozim. Shu jihatdan syujet mazmun va shakl birligining muhim bo'g'inini hisoblanadi. Kompozitsiya adabiy asarning ichki tuzilishi, qismlarining o'zaro joylashuvi va munosabatini anglatadi. U syujet rivoji, obrazlar tizimi va g'oyaviy markazning uyg'un holda tashkil etilishini ta'minlaydi. Kompozitsiya orqali asarning estetik muvozanati va yaxlitligi yuzaga keladi. Badiiylilik kompozitsion uyg'unlikda yaqqol namoyon bo'ladi. Asarning kirish, rivojlanish, kulminatsiya va yakun qismlari mazmuniy va estetik jihatdan bir-birini to'ldirishi lozim.

Agar kompozitsiya buzilsa, g'oya to'liq ochilmaydi va badiiy ta'sir pasayadi. Shu bois kompozitsiya mazmun va shakl birligini ta'minlovchi muhim badiiy omildir.

Uslub adabiy asarning individual badiiy qiyofasini belgilovchi muhim shakliyl jihatdir. U muallifning tilga munosabati, obraz yaratish usuli, tasvir va ifoda vositalarini tanlashida namoyon bo'ladi. Uslub orqali muallifning estetik qarashlari va ijodiy individualligi yuzaga chiqadi. Badiiylilik uslubning mazmun bilan uyg'unligida namoyon bo'ladi. Bir xil mavzu va g'oya turli mualliflarda turli uslub orqali ifodalanadi, bu esa badiiy xilma-xillikni yuzaga keltiradi. Agar uslub mazmuni ochishga xizmat qilsa, asar estetik jihatdan mukammal bo'ladi; aks holda shakl mazmundan uzilib qoladi.

Mazmun va shakl birligi adabiy asarning estetik yaxlitligini ta'minlaydi. G'oya, syujet, kompozitsiya va uslub bir-birini to'ldirib, yagona badiiy tizimni hosil qilgandagina asar san'at darajasiga ko'tariladi. Badiiylilik aynan shu uyg'unlik natijasida yuzaga keladi. Adabiyotshunoslikda mazmun va shaklni bir-biridan ajratib baholash mumkin emas. Mazmun shakl orqali mavjud bo'ladi, shakl esa mazmun bilan ma'no kasb etadi. Shu bois badiiylilik adabiy asarning ichki va tashqi jihatlarining estetik birligi sifatida qaraladi. Adabiy asarning badiiylilik darajasi uning o'quvchi ongida qanday estetik jarayonni yuzaga keltirishi bilan bevosita bog'liqdir. Badiiylilik faqat asarning ichki tuzilishi yoki ifoda vositalari majmui emas, balki o'quvchi tomonidan idrok etilgan estetik ta'sir sifatida to'liq namoyon bo'ladi. Shu bois adabiyotshunoslikda badiiylilikning o'quvchi estetik idrokiga ta'siri muhim nazariy masala sifatida qaraladi.

Badiiy ta'sir adabiy asarning o'quvchiga ko'rsatgan hissiy, ruhiy va tafakkuriy ta'sirining yig'indisini anglatadi. Asardagi obrazlar, voqealar, til va uslub o'quvchini befarq qoldirmaydi, balki unda muayyan ruhiy holatlarni uyg'otadi. Badiiy ta'sir jarayonida o'quvchi asar bilan ruhiy muloqotga kirishadi, qahramonlar taqdiri bilan hamnafas bo'ladi. Badiiylilik darajasi yuqori bo'lgan asar o'quvchida chuqur estetik kechinmalarni yuzaga keltiradi¹⁵. O'quvchi faqat voqealarni tushunibgina qolmay, balki ularni his qiladi, baholaydi va ular ustida mushohada yuritadi. Shu jihatdan badiiy ta'sir o'quvchi idrokining faol ishtirokini talab etuvchi estetik jarayon hisoblanadi.

Hissiylik badiiy asarning o'quvchiga ta'sir etishidagi muhim omildir. Badiiylilik o'quvchida quvonch, iztirob, hayrat, rahm-shafqat kabi hissiy uyg'unlarni uyg'otadi. Ushbu hissiy kechinmalar tasodifiy emas, balki asarning estetik tuzilishi, obrazlar tizimi va badiiy til orqali shakllanadi. Hissiylik estetik idrokning boshlang'ich bosqichi bo'lib, u o'quvchini asarga jalb etadi. Biroq badiiy asarning haqiqiy estetik qiymati hissiy ta'sir bilan cheklanmaydi. Hissiylik tafakkur bilan uyg'unlashgandagina chuqur estetik idrok yuzaga keladi. Shu sababli badiiylilik hissiy va aqliy

¹⁵ Umurov H. *Adabiyotshunoslik nazariyasi*. – T., 2002. – 45-b.

jarayonlarning birligida namoyon bo'lad.

Badiiy adabiyot o'quvchi estetik tafakkurining shakllanishida muhim rol o'ynaydi. Estetik tafakkur bu san'at asarini anglash, undagi go'zallikni his etish va baholash qobiliyatidir. Badiiy asar bilan muntazam muloqotda bo'lgan o'quvchi badiiy obrazlarni tahlil qilishga, ularning ma'nosini anglashga va estetik mezonlar asosida baho berishga o'rganadi. Estetik tafakkur rivojlangan sari o'quvchining badiiy didi shakllanadi. U badiiy asar bilan oddiy axborot matnini farqlay boshlaydi, badiiylarning nozik jihatlarni anglaydi. Bu jarayon o'quvchini faqat adabiyotga emas, balki umuman san'at va hayot hodisalariga estetik munosabatda bo'lishga olib keladi.

Badiiy asar va o'quvchi o'rtasidagi munosabat bir tomonlama emas, balki muloqot xarakteriga ega. O'quvchi o'z hayotiy tajribasi, dunyoqarashi va estetik tayyorgarligi bilan asarni idrok etadi. Shu sababli bir asar turli o'quvchilarda turlicha estetik ta'sir uyg'otishi mumkin. Bu hol badiiylarning ko'p qatlamli va ochiq estetik hodisa ekanini ko'rsatadi. Badiiy muloqot jarayonida o'quvchi asarning ma'nosini qayta yaratadi, undagi estetik g'oyalarni o'z ichki dunyosi bilan uyg'unlashtiradi. Shu tariqa badiiylar o'quvchi ongida jonlanadi va faol estetik jarayonga aylanadi.

Badiiylarning o'quvchi estetik idrokiga ta'siri nafaqat estetik, balki tarbiyaviy va ma'naviy natijalarni ham yuzaga keltiradi. Estetik tafakkuri rivojlangan o'quvchi axloqiy qadriyatlarga, insoniy munosabatlarga va jamiyat hayotiga nisbatan og'li munosabatda bo'la boshlaydi. Shu sababli badiiy adabiyot shaxs ma'naviy kamolotining muhim vositasidir.

Xulosa qilib aytganda, badiiylarning o'quvchi estetik idrokiga ta'siri badiiy ta'sir, hissiylik va estetik tafakkur shakllanishi orqali namoyon bo'ladi. Adabiy asar o'quvchini hissiy jihatdan jalb etib, uni estetik mushohada yuritishga undaydi. Natijada o'quvchi nafaqat adabiy asarni, balki hayot hodisalarini ham estetik mezonlar asosida ang'lay boshlaydi. Shu bois badiiylar adabiyotning estetik va ma'naviy ahamiyatini belgilovchi muhim omil sifatida qaraladi.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Badiiylar tushunchasi nima va u adabiyotda qanday vazifani bajaradi?

2. Hayot haqiqatining badiiy aks ettirilishi deganda nimani tushunasiz?

3. Realistik va badiiy to'qima o'rtasidagi farqni izohlang.

4. Obrazlilik nega badiiylarning markaziy usuri hisoblanadi?

5. Badiiy til adabiy asarning estetik ta'sirini qanday ta'minlaydi?

6. Mazmun va shakl birligi buzilganda badiiylar qanday o'zgaradi?

7. Syujet va kompozitsiyaning badiiylardagi o'rnini tahlil qiling.

8. Ramziylik badiiy asarning ma'no qatlamlarini qanday kengaytiradi?

9. Badiiylar o'quvchi estetik idrokiga qanday yo'llar bilan ta'sir ko'rsatadi?

Mustaqil ta'lim topshiriqlari:

1. Biror badiiy asardan parcha tanlab, undagi badiiylar unsurlarini (obraz, ramz, badiiy til) tahlil qiling.

2. Bitta asar misolida g'oya-syujet-kompozitsiya-uslub uyg'unligini sxema ko'rinishida tushuntiring.

3. Badiiylarning o'quvchi estetik tafakkurini shakllantirishdagi rolga doir real hayotiy misollar keltiring.

4. Badiiylar tushunchasini nazariy jihatdan asoslab bering.

5. Hayot haqiqatining badiiy aks ettirilishida realistik va to'qimaning o'rnini.

6. Mazmun va shakl birligida badiiylarning namoyon bo'lishi.

7. Badiiylarning o'quvchi estetik idrokiga ta'siri.

4-MAVZU. BADIY ASARDA SHAKL VA MAZMUN BIRLIGI

Reja:

1. Mazmun va shakl tushunchalari hamda ularning adabiyotshunoslikdagi talqini
2. Mazmun va shakl birligi - badiiy asarning estetik asosi
3. G'oya, mavzu va obrazlar tizimida mazmun va shakl uyg'unligi
4. Syujet, kompozitsiya va uslubda shakl va mazmun birligi
5. Mazmun va shakl birligining o'quvchi estetik idrokiga ta'siri

Adabiyotshunoslikda *mazmun* va *shakl* tushunchalari badiiy asarning mohiyatini anglashda asosiy nazariy kategoriyalar hisoblanadi. Bu ikki tushuncha adabiy asarni san'at hodisasi sifatida tahlil qilishda bir-biridan ajratib bo'lmaydigan, o'zaro bog'liq va bir-birini to'ldiruvchi jihatlarga ega bo'lgan talqin etiladi. Badiiy asarning estetik qiymati aynan mazmun va shaklning qanday uyg'unlashganiga bog'liq holda belgilanadi. Mazmun adabiy asarning ichki mohiyatini, unda aks etgan hayotiy haqiqatlar, g'oyaviy yo'nalish va muammolar tizimini anglatadi. Mazmun orqali muallifning borliq, jamiyat va inson haqidagi qarashlari namoyon bo'ladi. U adabiy asarda ko'tarilgan masalalar, muallif pozitsiyasi va badiiy umumlashtirish natijasida yuzaga kelgan g'oyaviy xulosalarni o'z ichiga oladi.

Mazmunning markazida g'oya turadi. G'oya bu adabiy asarda ifodalangan asosiy ma'naviy-estetik fikr bo'lib, muallifning hayotga munosabatini umumlashtirilgan holda aks ettiradi¹⁶. Shu bilan birga, mazmun faqat bitta g'oyadan iborat bo'lmay, muammolar tizimi orqali boyitiladi. Muammolar qahramonlar taqdiri, ijtimoiy ziddiyatlar, axloqiy tanlovlar orqali namoyon bo'ladi va asarning mazmuniy qatlamlarini chuqurlashtiradi.

Shakl adabiy asarning tashqi va ichki tuzilishini, mazmunning qanday badiiy vositalar orqali ifodalanishini anglatadi. Shakl badiiy ifoda usullari, kompozitsiya, syujet, obrazlar tizimi, til va uslub kabi unsurlar majmuini o'z ichiga oladi. Mazmun qanchalik muhim

bo'lmasin, u mukammal badiiy shaklga ega bo'lmaguncha estetik qiymat kasb eta olmaydi. Shakl mazmunning tashqi qobig'i emas, balki uning mavjud bo'lish shaklidir. Mazmun faqat shakl orqali namoyon bo'ladi va o'quvchi tomonidan idrok etiladi.

Shu sababli adabiyotshunoslikda shakl mazmundan ajratilgan holda emas, balki u bilan uzviy aloqada o'rganiladi. Shaklning badiiy mukammalligi asarning estetik ta'sir kuchini belgilaydi.

Adabiyotshunoslikda mazmun va shaklning munosabati dialektik birlik sifatida talqin qilinadi. Mazmun shaklni belgilaydi, shakl esa mazmunni aniq va ta'sirchan qiladi. Agar mazmun shakl bilan uyg'unlashmasa, asar didaktik, publitsistik yoki quruq bayon darajasida qolib ketadi. Aksincha, shakl mazmundan ustun kelsa, asar tashqi bezaklar yig'indisiga aylanib, chuqur g'oyaviy ahamiyatini yo'qotadi. Badiiy asarda mazmun va shaklning uyg'unligi estetik yaxlitlikni yuzaga keltiradi. Bu uyg'unlik orqali g'oya obrazlar tizimi, syujet va kompozitsiya vositasida tabiiy va ishonarli tarzda ochiladi. Shu jihatdan mazmun va shakl birligi badiiylikning asosiy sharti sifatida qaraladi.

Adabiyotshunoslik fanida mazmun va shakl tushunchalari adabiy asarni baholashda nazariy mezon vazifasini bajaradi. Asarning estetik darajasi uning qanday mavzuni ko'targaniga emas, balki ushbu mavzu qanday badiiy shaklda ifodalaniganiga bog'liq holda aniqlanadi. Shu bois mazmun va shakl birligi adabiy tanqid va tahlilda muhim metodologik tamoyil hisoblanadi.

Mazmun va shaklni izchil tahlil qilish adabiy asarning ichki tuzilishini, g'oyaviy yo'nalishini va estetik qiymatini chuqurroq anglash imkonini beradi. Bu yondashuv o'quvchi va tadqiqotchida adabiy asarga nisbatan ongli, ilmiy va estetik munosabatni shakllantiradi.

Adabiy asarning estetik mohiyati mazmun va shaklning uzviy birligi orqali yuzaga keladi. Adabiyotshunoslikda badiiy asar san'at darajasiga ko'tarilishi uchun undagi g'oya (mazmuniy markaz) va uni ro'yobga chiqaruvchi badiiy ifoda tizimi (shakl) o'zaro uyg'unlashgan bo'lishi zarur, degan tamoyil ustuvor hisoblanadi. Mazmun va shaklning bu uyg'unligi badiiylikning estetik asosini tashkil etadi.

Badiiylik adabiy asarning san'at sifatidagi belgilovchi xususiyati

¹⁶ Ulug'ov A. *Adabiyotshunoslik nazariyasi*. - T., 2017.

bo'lib, u mazmun va shaklning estetik jihatdan uyg'unlashuvi natijasida vujudga keladi. Mazmun hayotiy haqiqatlarni, muammolar va g'oyalarni ifodalasa, shakl ularni badiiy vositalar orqali estetik talqinga aylantiradi. Agar mazmun shakl orqali to'laqonli ifoda topmasa, asar g'oyaviy bayon darajasida qoladi; shakl mazmundan uzilib ketisa, estetik bezak ustuvor bo'lib, badiiy mazmun sayozlashadi. Demak, badiiylik estetik yaxlitlikni ta'minlovchi muvozanatdir.

G'oya adabiy asarning mazmuniy markazi bo'lib, muallifning borliq, jamiyat va inson haqidagi umumlashtirilgan qarashlarini mujassamlashtiradi. Biroq g'oya adabiy asarda bevosita bayon etilmaydi; u obrazlar tizimi, syujet harakati, kompozitsiya va badiiy til orqali ifodalanadi. Shu bois g'oyaning badiiylik darajasi uning qanday ifodalanishiga bog'liq. Badiiy ifoda g'oyani estetik tajribaga aylantiradi: o'quvchi g'oyani o'qib emas, balki his qilib, kuzatib, mushohada qilib anglaydi. Bu jarayon g'oya va badiiy ifodaning uyg'unligini talab etadi. Uyg'unlik mavjud bo'lganda, g'oya didaktik bo'lib ko'rinmaydi, balki hayotiy va ishonarli badiiy haqiqat sifatida qabul qilinadi.

Adabiyotshunoslikda shakl mazmunning tashqi qobig'i sifatida emas, balki uning mavjud bo'lish sharti sifatida talqin etiladi. Mazmun faqat shakl orqali namoyon bo'ladi va o'quvchi tomonidan idrok etiladi. Shakl bu mazmunning badiiy hayotidir. Syujet, kompozitsiya, uslub va badiiy til mazmunni aniqlashtiradi, chuqurlashtiradi va estetik ta'sirchanlikni kuchaytiradi. Shaklning mazmun bilan uyg'unligi badiiy asarning ichki mantiqini yaratadi. Voqealar rivoji (syujet) g'oyaga xizmat qilsa, kompozitsiya mazmuniy markazni ochib bersa, uslub muallifning estetik pozitsiyasini ifodalasa badiiylik yuqori darajada namoyon bo'ladi.

Mazmun va shakl birligi o'quvchi estetik idrokida o'z ifodasini topadi. O'quvchi badiiy asarni qabul qilarkan, g'oyani alohida ajratib emas, balki badiiy ifoda orqali idrok etadi. Estetik ta'sir aynan shu birlik natijasida yuzaga keladi: o'quvchi hissiy kechinmalar orqali mazmunni anglaydi va estetik tafakkurini rivojlantiradi. Shu bois mazmun va shakl birligi adabiy asarning nafaqat ichki tuzilishini, balki uning o'quvchiga

ko'rsatgan estetik va ma'naviy ta'sirini ham belgilaydi. Bu birlik buzilganda, asarning san'at sifatidagi qiymati pasayadi. Adabiy asarda mazmun va shakl birligi eng avvalo g'oya, mavzu va obrazlar tizimi orqali ro'yobga chiqadi. G'oya va mavzu mazmunning tayanch unsurlari bo'lsa, obrazlar tizimi ularning badiiy shaklda mavjud bo'lishini ta'minlaydi. Shu sababli adabiyotshunoslikda mazmunning estetik ifodasi masalasi obraz yaratish, xarakter ochish va tipiklashtirish jarayonlari bilan uzviy bog'liq holda talqin etiladi.

G'oya adabiy asarning mazmuniy markazi bo'lib, muallifning hayot, jamiyat va inson haqidagi umumlashtirilgan qarashlarini ifodalaydi. Mavzu esa ana shu g'oyaning hayotiy material bilan bog'langan sohasi, ya'ni asarda tasvirlangan voqealar doirasidir. Adabiyotshunoslikda g'oya va mavzu bir-biridan ajratilmaydi, mavzu g'oyani konkretlashtiradi, g'oya esa mavzuga estetik yo'nalish beradi. Biroq g'oya va mavzu adabiy asarda bevosita bayon etilmaydi. Ular badiiy obrazlar tizimi orqali ochiladi. Shu jihatdan mazmunning shaklga aylanish jarayoni aynan obrazlar orqali amalga oshadi. G'oya obrazsiz qolsa, u nazariy yoki publistsistik fikr darajasida qolib ketadi.

Badiiy obraz adabiy asarda mazmun va shaklning tutashgan asosiy nuqtasidir. Obraz orqali hayot haqiqatlari hissiy, estetik va umumlashtirilgan shaklda ifodalanadi. Obraz nafaqat voqelikni aks ettiradi, balki muallifning g'oyaviy pozitsiyasini ham mujassamlashtiradi. Adabiyotshunoslik nazariyasida badiiy obraz mazmunni bevosita ko'rsatmaydi, balki uni ko'rsatish orqali anglatadi. O'quvchi obraz xatti-harakati, ruhiy holati va taqdiri orqali g'oyani idrok etadi. Shu bois obrazlilik mazmunning estetik ifodasi sifatida baholanadi va badiiylikning markaziy unsuri hisoblanadi.

Badiiy obrazning muhim jihati *xarakterdir*. Xarakter qahramonning individual ruhiy, axloqiy va ijtimoiy xususiyatlarini mujassamlashtiradi. Adabiy asarda g'oya aynan xarakterlar o'rtasidagi munosabatlar, ziddiyatlar va tanlovlar orqali ochiladi. Shu sababli xarakter yaratish mazmun va shakl uyg'unligining muhim ko'rsatkichi hisoblanadi. Xarakterlar qanchalik hayotiy, mantiqan asoslangan va estetik jihatdan ishonarli bo'lsa, mazmun shunchalik teran ochiladi.

Agar obrazlar sxematik bo'lsa, g'oya sun'iy tus oladi va badiiylik pasayadi. Demak, mazmunning badiiy ta'siri xarakter yaratish mahoratiga bevosita bog'liq.

Mazmun va shakl uyg'unligining muhim jihatlardan biri *tipiklashtirishdir*. Tipiklashtirish alohida shaxs yoki voqea orqali muayyan davr, muhit yoki ijtimoiy qatlamga xos umumiy belgilarni ifodalash jarayonidir. Tipik obraz individual xususiyatlarga ega bo'lsa-da, u umumiy ijtimoiy mazmunni mujassamlashtiradi.

Adabiyotshunoslikda tipiklashtirish mazmunning estetik umumlashuvi sifatida qaraladi. Bu jarayon orqali badiiy asar tor shaxsiy voqeadan chiqib, keng hayotiy ma'no kasb etadi. Tipik obrazlar o'quvchi ongida nafaqat bitta qahramon, balki muayyan ijtimoiy holatning badiiy timsoli sifatida qabul qilinadi.

Adabiy asarda mazmun va shakl uyg'unligi alohida obrazlar bilangina emas, balki obrazlar tizimi orqali ta'minlanadi. Asosiy va yordamchi obrazlar, ularning o'zaro munosabati va qarama-qarshiligi g'oyaviy mazmunni ochishga xizmat qiladi.

Obrazlar tizimidagi mantiqiy va estetik uyg'unlik asarning badiiy yaxlitligini ta'minlaydi. Mazmun va shakl birligi obrazlar tizimida buzilsa, g'oya parchalanadi, asar ichki uyg'unligini yo'qotadi. Shu bois obrazlar tizimi mazmunning badiiy shaklda mavjud bo'lishini ta'minlovchi asosiy estetik mexanizm sifatida baholanadi. Badiiy asarda mazmun va shakl birligi nafaqat g'oya va obrazlar tizimi orqali, balki syujet, kompozitsiya va uslub kabi badiiy tuzilma unsurlari orqali ham ta'minlanadi.

Ushbu unsurlar asarning ichki mantiqini, estetik yaxlitligini va mazmunning ta'sirchan ifodasini belgilaydi. Adabiyotshunoslikda syujet, kompozitsiya va uslub mazmunni badiiy shaklda ro'yobga chiqaruvchi asosiy estetik mexanizmlar sifatida talqin etiladi.

Syujet adabiy asarda voqealar rivoji, konfliktlar va badiiy harakat tizimini anglatadi. U mazmunni dinamik shaklda ochib beruvchi asosiy tuzilma bo'lib, g'oya va muammolarni voqealar oqimi orqali namoyon etadi. Syujet mazmunning "harakatdagi holati" sifatida qaraladi: g'oya qahramonlar faoliyati, ziddiyatlari va tanlovlari jarayonida ochiladi.

Mazmun va shakl birligi syujetning g'oyaviy yo'nalishga bo'ysundirilganida yuzaga keladi. Agar syujet voqealari mazmuniy markazga xizmat qilsa, asar estetik jihatdan izchil bo'ladi; aks holda voqealar parchalangan, g'oya esa tarqoq holda qoladi. Shu bois syujet mazmunni faqat ifodalabgina qolmay, uni chuqurlashtiruvchi badiiy vosita vazifasini bajaradi.

Kompozitsiya adabiy asarning ichki tuzilishini, qismlarining o'zaro joylashuvi va nisbatini ifodalaydi. U syujet rivojini, obrazlar tizimini va g'oyaviy markazni muvofiqlashtirib, asarning estetik yaxlitligini ta'minlaydi. Kompozitsiya orqali mazmun tartibga solinadi, asosiy va ikkinchi darajali unsurlar o'rtasidagi munosabat aniqlanadi. Mazmun va shakl birligi kompozitsion uyg'unlikda yaqqol namoyon bo'ladi. Kirish, rivojlanish, cho'qqi nuqta va yakun qismlari g'oyaviy jihatdan o'zaro bog'liq bo'lsa, mazmun izchil ochiladi. Kompozitsiyaning buzilishi mazmunning to'liq anglanishiga xalaqit beradi va badiiy ta'sirni susaytiradi. Shu sababli kompozitsiya mazmunni estetik jihatdan muvozanatlashtiruvchi asosiy shakliy unsur hisoblanadi.

Uslub adabiy asarning individual badiiy qiyofasini belgilovchi muhim shakliy jihatdir. U muallifning tilga munosabati, tasvir usullari, obraz yaratish texnikasi va estetik didini mujassamlashtiradi¹⁷. Uslub orqali mazmun muallifga xos badiiy ohang va estetik rang-baranglik kasb etadi.

Mazmun va shakl birligi uslubning mazmuniy yo'nalishga mos kelishida namoyon bo'ladi. Bir xil mavzu va g'oya turli uslublar orqali turlicha badiiy talqin qilinadi. Agar uslub mazmunni ochishga xizmat qilsa, asar estetik jihatdan ishonarli va ta'sirchan bo'ladi; aks holda shakl mazmundan ajralib, tashqi bezak darajasida qoladi. Demak, uslub mazmunni individuallashtiruvchi va estetiklashtiruvchi asosiy shakliy vositadir. Syujet, kompozitsiya va uslub bir-biri bilan uzviy bog'liq holda faoliyat yuritadi.

Syujet voqealar harakatini belgilasa, kompozitsiya ularni estetik tartibga soladi, uslub esa mazmunni muallifga xos badiiy ifodaga

¹⁷ Mirvaliyev S. *Adabiyot nazariyasi*. – T., 2005. – 85–90-b.

aylantiradi. Ushbu unsurlar uyg'unlashgandagina badiiy tuzilma mukammal shakllanadi va mazmun to'laqonli ifoda topadi.

Adabiyotshunoslikda badiiy tuzilmaning estetik qiymati uning mazmun bilan qanday munosabatda ekaniga qarab baholanadi. Mazmun shakl orqali estetik hayotga kiradi, shakl esa mazmun bilan ma'no kasb etadi. Shu bois syujet, kompozitsiya va uslub mazmun va shakl birligining asosiy tashkiliy unsurlari sifatida qaraladi. Adabiy asarning estetik qiymati faqat uning ichki tuzilishi yoki muallif mahorati bilan emas, balki o'quvchi tomonidan qanday idrok etilishi bilan ham belgilanadi. Mazmun va shakl birligi badiiy asarning o'quvchi ongida uyg'otadigan estetik jarayonning asosiy shartidir. Aynan shu birlik orqali asar o'quvchiga badiiy ta'sir ko'rsatadi, estetik baho shakllanadi va asarning san'at darajasi aniqlanadi.

Badiiy ta'sir adabiy asarning o'quvchi ruhiyati va tafakkuriga ko'rsatgan estetik, hissiy va ma'naviy ta'sirining yig'indisini anglatadi. Ushbu ta'sir mazmun va shaklning uzviy birligi natijasida yuzaga keladi. Mazmun o'quvchini fikrlashga undasa, shakl uni hissiy jihatdan jalb etadi. Ularning uyg'unligi esa o'quvchini asar bilan faol estetik muloqotga olib kiradi. Agar mazmun shakl bilan uyg'un bo'lsa, o'quvchi g'oyani tayyor xulosa sifatida emas, balki obrazlar, voqealar va badiiy ifoda orqali anglaydi. Bu hol badiiy ta'sirni kuchaytiradi. Mazmun va shakl uyg'unligi buzilganda esa asar yo quruq g'oyaviy bayonga, yo shakliy bezakka aylanib, o'quvchi estetik idrokida yetarli ta'sir uyg'ota olmaydi.

Estetik idrok bu o'quvchining badiiy asarni hissiy, aqliy va estetik jihatdan qabul qilish jarayonidir. Mazmun va shakl birligi estetik idrokning yaxlitligini ta'minlaydi. O'quvchi asarni idrok etar ekan, mazmunni alohida, shaklni alohida emas, balki ularning birligi orqali qabul qiladi. Estetik idrok passiv jarayon emas. O'quvchi o'z hayotiy tajribasi, dunyoqarashi va estetik tayyorgarligi bilan asar mazmunini qayta idrok etadi. Mazmun va shakl uyg'un bo'lgan asar o'quvchini mushohada yuritishga, badiiy obrazlar ma'nosini izlashga va estetik xulosalar chiqarishga undaydi. Shu tariqa o'quvchi estetik jarayonning faol ishtirokchisiga aylanadi.

O'quvchining estetik bahosi adabiy asarning san'at darajasini belgilashda muhim omildir. Estetik baho mazmun va shaklning qanchalik uyg'unlashganiga asoslanadi.

O'quvchi asarni o'qish jarayonida uning g'oyaviy chuqurligini, badiiy ifodasining mukammalligini va umumiy estetik ta'sirini baholaydi.

Mazmun va shakl birligi estetik bahoning barqarorligini ta'minlaydi. Bunday asarlar vaqt o'tishi bilan ham o'z estetik qiymatini yo'qotmaydi, chunki ularning badiiy ta'siri tasodifiy emas, balki ichki estetik qonuniyatlarga tayangan bo'ladi. Shu bois adabiyotshunoslikda estetik baho asarning san'at darajasini aniqlovchi muhim mezon sifatida qaraladi. Asarning san'at darajasi mazmun va shakl birligining mukammalligi bilan belgilanadi. Badiiy asar san'at darajasiga ko'tarilishi uchun undagi g'oya badiiy ifoda orqali estetik hayotga kirishi lozim. O'quvchi bu jarayonda g'oyani nafaqat anglaydi, balki uni estetik kechinma sifatida boshdan kechiradi.

Mazmun va shakl uyg'unligi yuqori bo'lgan asarlar o'quvchi estetik tafakkurini rivojlantiradi, badiiy didini shakllantiradi va san'atga ongli munosabatni yuzaga keltiradi. Shu jihatdan bunday asarlar nafaqat individual o'quvchi, balki adabiy jarayon uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa qilib aytganda, mazmun va shakl birligi o'quvchi estetik idrokiga kuchli va barqaror ta'sir ko'rsatadi. Badiiy ta'sir mazmun va shakl uyg'unligidan kelib chiqadi, estetik baho esa ushbu uyg'unlikning o'quvchi ongida qanchalik to'laqonli ro'yobga chiqqanini aks ettiradi. Asarning san'at darajasi aynan shu birlik orqali belgilanadi. Shu bois mazmun va shakl birligi adabiyotshunoslikda nafaqat nazariy tushuncha, balki adabiy asarning estetik qiymatini aniqlovchi asosiy mezon sifatida muhim o'rin egallaydi.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Mazmun va shakl tushunchalari adabiyotshunoslikda qanday talqin qilinadi?
2. Nima uchun mazmun va shakl adabiy asarda ajralmas birlik

sifatida qaraladi?

3. G'oya va badiiy ifoda o'rtasidagi munosabatni tushuntiring.
4. Badiiy asarda mazmun shakl orqali qanday estetik hayotga kiradi?
5. Mazmun va shakl uyg'unligi badiiylarning qaysi jihatlari ta'minlaydi?
6. Mazmun ustuvor, shakl zaif bo'lgan asarlarda qanday kamchiliklar yuzaga keladi?
7. Shakl mazmundan ustun kelganda asarning estetik qiymati qanday o'zgaradi?
8. G'oya, mavzu va obrazlar tizimida mazmun va shakl birligi qanday namoyon bo'ladi?
9. Syujet va kompozitsiya mazmunning badiiy ifodasiga qanday xizmat qiladi?
10. Uslub mazmunni individuallashtirishda qanday rol o'ynaydi?

Mustaqil ta'lim topshiriqlari:

1. Mazmun va shaklni alohida holda baholash mumkinmi? Fikringizni asoslang.
2. Badiiylik va mazmun-shakl birligi o'rtasidagi bog'liqlikni qiyosiy tahlil qiling.
3. Ilmiy matn bilan badiiy matnda shakl va mazmun munosabatini solishtiring.
4. Syujet va kompozitsiyaning mazmunni ochishdagi rolini sxema yoki jadvalda ko'rsating.
5. Bir qahramon obrazi misolida mazmunning badiiy shaklda ifodalanishini izohlang.

5-MAVZU. MAVZU VA G'OYA

REJA :

1. Mavzu va g'oya tushunchalari hamda ularning adabiyotshunoslikdagi talqini
2. Mavzu va g'oya o'rtasidagi o'zaro munosabat
3. Badiiy asarda g'oyaning obrazlar tizimi orqali ifodalanishi
4. Mavzu va g'oyaning badiiylik hamda mazmun-shakl birligidagi o'zaro

Adabiyotshunoslikda *mavzu* va *g'oya* badiiy asarning mazmuniy asosini tashkil etuvchi yetakchi tushunchalar hisoblanadi. Ushbu kategoriyalar adabiy asarni tahlil qilishda bir-biri bilan uzviy bog'liq holda qaraladi, biroq ular mazmun jihatidan turlicha vazifani bajaradi. Mavzu asarning hayotiy asosini belgilasa, g'oya ana shu hayotiy material asosida muallif tomonidan chiqarilgan badiiy-falsafiy xulosani ifodalaydi. Mavzu adabiy asarda tasvirlangan hayot sohasi, voqealar doirasi va muammolar majmuini anglatadi. U real hayotdan olinadi va badiiy asarning "xom ashyosi" vazifasini bajaradi. Mavzu muallif tanloviga bog'liq bo'lib, bir xil mavzu turli mualliflar ijodida turlicha badiiy talqin qilinishi mumkin.

O'zbek adabiyotida, masalan, Alisher Navoiy dostonlarida inson kamoloti, adolat, muhabbat va axloqiy mas'uliyat mavzulari keng o'rin egallaydi. Bu mavzular Sharq jamiyatining ma'naviy hayotidan olingan bo'lib, real ijtimoiy va axloqiy muammolar bilan bog'liqdir. Xuddi shuningdek, Abdulla Qodiriyning romanlarida millat taqdiri, ijtimoiy zulm, an'ana va yangilik to'qnashuvi mavzu sifatida tanlanadi. Bu mavzular o'zbek jamiyatining muayyan tarixiy davrdagi hayotiy haqiqatlarini aks ettiradi.

Ingliz adabiyotida ham mavzu hayotiy voqelik bilan chambarchas bog'liq. Masalan, William Shakespeare tragediyalarida hokimiyat, xiyonat, muhabbat, vijdon va insoniy tanlov mavzulari markaziy o'rin tutadi¹⁸. Ushbu mavzular Uyg'onish davri Angliyasining ijtimoiy va ruhiy muhitidan kelib chiqqan bo'lib, real hayotiy ziddiyatlarga asoslangan.

¹⁸ Greenblatt S. *Will in the World: How Shakespeare Became Shakespeare*. – New York, 2004. – 150–160-b.

mazmun kasb eta olmaydi. Ularning birligi orqali badiiylilik yuzaga keladi. Shu bois adabiyotshunoslikda mavzu va g'oya birligi mazmun va shakl birligining muhim tarkibiy qismi sifatida baholanadi.

Mavzu va g'oya o'rtasidagi munosabat muallifning estetik pozitsiyasi bilan chambarchas bog'liq. Muallif tanlagan mavzu uning hayotga bo'lgan qarashlarini aks ettiradi, g'oya esa ushbu qarashlarning badiiy xulosasidir. Estetik tanlov jarayonida muallif mavzuni shunchaki tasvirlamaydi, balki uni g'oya orqali baholaydi va umumlashtiradi.

Bu jarayon adabiy asarni oddiy tasvirdan san'at darajasiga ko'taradi. Shu sababli adabiyotshunoslikda mavzu va g'oya munosabati muallif mahoratini baholashda muhim mezonlardan biri hisoblanadi.

Adabiy asarda g'oya bevosita bayon etilmaydi, u obrazlar tizimi, konflikt va badiiy vaziyatlar orqali estetik shaklga kiradi¹⁹. Adabiyotshunoslikda g'oyaning badiiy ifodasi masalasi aynan obraz yaratish mexanizmlari bilan bog'liq holda talqin qilinadi. Obrazlar tizimi g'oyani "ko'rsatish" orqali anglatadi, konflikt uni harakatga keltiradi, badiiy vaziyatlar esa g'oyani sinovdan o'tkazib, o'quvchi ongida teranlashtiradi. Qahramonlar adabiy asarda g'oyaning asosiy tashuvchilari hisoblanadi. Muallif g'oyani qahramonning xarakteri, ichki kechinmalari va tanlovlari orqali ifodalaydi. Shu bois g'oya alohida shior yoki xulosa sifatida emas, balki inson taqdiri misolida ochiladi.

O'zbek adabiyotida "O'tkan kunlar" romanidagi qahramonlar tizimi (Otabek, Kumush, Zaynab) orqali *millat taqdiri*, *yangilanish* va *an'ana to'qnashuvi* g'oyasi badiiy ifoda topadi. Qahramonlarning xarakteri va o'zaro munosabatlari g'oyani voqealar jarayonida ochib beradi: muallif g'oyani bevosita aytmaydi, balki obrazlar orqali anglatadi. Ingliz adabiyotida "1984" romanida qahramonlar tizimi (Uinston Smit va atrofidagi obrazlar) orqali *totalitarizm*, *shaxs erkinligi* va *ong nazorati* g'oyasi ochiladi. Qahramonning ichki kurashi g'oyaning markaziga aylanadi va o'quvchi g'oyani obrazlar taqdiri orqali idrok etadi.

Konflikt bu adabiy asarda g'oyaning harakatga kelish shaklidir. U qahramonlar o'rtasidagi, shuningdek, qahramon va muhit o'rtasidagi

ziddiyatlar orqali yuzaga chiqadi. Konfliktisiz g'oya statik holatda qoladi; konflikt esa uni rivojlantiradi va chuqurlashtiradi. O'zbek adabiyotida Abdulla Qodiriyning ijodida konfliktlar ko'pincha *shaxs va jamiyat*, *yangilik va an'ana* qarama-qarshiligi asosida quriladi. Bu ziddiyatlar g'oyaning hayotligini ta'minlaydi va uni badiiy ishonarli qiladi.

Ingliz adabiyotida William Shakespeare tragediyalarida konflikt insonning ichki ziddiyatlari va ijtimoiy mas'uliyati o'rtasida yuzaga keladi. Konfliktlar orqali g'oya faqat tashqi voqealarda emas, balki qahramonning ruhiy kechinmalarida ochiladi. Bu hol g'oyani umuminsoniy darajaga ko'taradi.

Badiiy vaziyatlar bu qahramon g'oyaviy tanlov oldida qoladigan muhim holatlardir. Aynan shu vaziyatlarda g'oya yaqqol namoyon bo'ladi. Qahramonning qarori, ikkilanishi yoki mag'lubiyati g'oyaning mazmunini aniqlashtiradi.

Masalan, o'zbek adabiyotida muhabbat, sadoqat va vijdon bilan bog'liq vaziyatlar g'oyani axloqiy mezonlar orqali ochadi. Ingliz adabiyotida esa badiiy vaziyatlar ko'pincha shaxs erkinligi va jamiyat bosimi o'rtasidagi tanlovni ifodalaydi. Har ikki holatda ham g'oya badiiy vaziyat orqali sinovdan o'tkaziladi va estetik xulosa shakllanadi.

G'oya alohida bir qahramon bilangina emas, balki obrazlar tizimi orqali to'liq ochiladi. Asosiy va ikkinchi darajali obrazlar, ularning o'zaro munosabati g'oyaviy mazmunni boyitadi. Obrazlar tizimidagi uyg'unlik badiiy yaxlitlikni ta'minlaydi va g'oyaning estetik ta'sirini kuchaytiradi. O'zbek va ingliz adabiyoti tajribasi shuni ko'rsatadiki, g'oya obrazlar tizimidan ajralgan holda mavjud bo'la olmaydi. Obrazlar qanchalik hayotiy va mantiqan asoslangan bo'lsa, g'oya shunchalik ishonarli va ta'sirchan bo'ladi.

Adabiy asarning san'at hodisasi sifatidagi qiymati, avvalo, undagi mavzu, g'oya, mazmun va shaklning o'zaro uyg'unlashuv darajasi bilan belgilanadi. Adabiyotshunoslikda badiiylilik tushunchasi aynan shu unsurlarning estetik yaxlitlik hosil qilishi natijasida yuzaga keladigan murakkab hodisa sifatida talqin etiladi. Mavzu va g'oya mazmunning asosiy tarkibiy qismlari bo'lsa, mazmun-shakl birligi ularning badiiy ifodadagi mukammalligini ta'minlaydi. Mavzu adabiy asarning hayotiy

¹⁹ Mirvaliyev S. *Adabiyot nazariyasi*. – T., 2005. – 75–80-b.

asosini tashkil etib, unda tasvirlanadigan voqelik doirasini belgilaydi. Biroq mavzu o'z-o'zicha badiiyligni ta'minlamaydi. U badiiy mazmun kasb etishi uchun g'oya bilan uyg'unlashishi zarur. G'oya mavzuga estetik yo'nalish beradi, uni umumlashtiradi va muallif pozitsiyasi bilan boyitadi. Shu jihatdan mavzu va g'oya badiiyligining mazmuniy poydevorini tashkil etadi.

Badiiylig mavzuning yangiligida yoki dolzarbligida emas, balki mavzu asosida qanday g'oya ilgari surilganida va bu g'oya qanday badiiy shaklda ifodalanganida namoyon bo'ladi. Shu sababli adabiyotshunoslikda bir xil mavzuga ega bo'lgan asarlarning badiiy darajasi turlicha bo'lishi g'oyaning estetik talqini bilan izohlanadi.

Mazmun va shakl birligi badiiy asarning estetik yaxlitligini ta'minlovchi asosiy tamoyildir. Mazmun mavzu va g'oya tizimi orqali shakllansa, shakl ushbu mazmunning obrazlar, syujet, kompozitsiya, til va uslub orqali badiiy ifodasini ta'minlaydi. Mazmun va shaklning uzviy uyg'unligi natijasida asar estetik jihatdan yaxlit tizimga aylanadi. Agar mavzu va g'oya shaklga mos badiiy ifoda topmasa, asar g'oyaviy bayon yoki publitsistik matn darajasida qolib ketadi. Aksincha, shakl mazmundan ustun kelib, mavzu va g'oyadan uzilib qolsa, asar tashqi bezaklar yig'indisiga aylanadi. Demak, estetik yaxlitlik mazmun va shakl o'rtasidagi muvozanat orqali yuzaga keladi.

Mavzu va g'oya mazmunning nazariy qatlamini tashkil etsa, obrazlar tizimi ularning badiiy shakldagi mavjud bo'lish shaklidir. G'oya obrazlar orqali ochilgandagina estetik ta'sir kuchiga ega bo'ladi. Obrazlar tizimi, konfliktlar va badiiy vaziyatlar mavzu va g'oyani harakatga keltirib, asarning ichki mantiqini yaratadi. Mazmun shakl birligi aynan shu jarayonda namoyon bo'ladi: g'oya obrazlar orqali jonlanadi, mavzu esa estetik tajribaga aylanadi. Natijada asar o'quvchi tomonidan tayyor xulosa sifatida emas, balki badiiy kechinma sifatida idrok etiladi. Bu hol badiiyligining muhim belgisi hisoblanadi.

Adabiy asarning san'at darajasi mavzu va g'oyaning estetik jihatdan uyg'unligi; mazmunning badiiy shakl orqali to'laqonli ifodalanishi; obrazlar tizimi, syujet va kompozitsiyaning g'oyaga xizmat qilishi; til va uslubning mazmun bilan mutanosibligi kabi omillar bilan belgilanadi. Bu

omillar birgalikda estetik yaxlitlikni yuzaga keltiradi. Badiiylig aynan shu yaxlitlik natijasida vujudga kelib, asarni oddiy matndan san'at asariga aylantiradi. Shu bois adabiyotshunoslikda mavzu va g'oyaning mazmun va shakl birligidagi o'zaro asarning san'at darajasini aniqlovchi asosiy mezonlardan biri sifatida baholanadi.

Xulosa qilib aytganda, mavzu va g'oya badiiy asarning mazmuniy asosini tashkil etib, mazmun va shakl birligi orqali estetik yaxlitlikka erishadi. Mavzu hayotiy materialni belgilasa, g'oya unga estetik yo'nalish va badiiy ma'no bag'ishlaydi. Mazmun va shakl uyg'unlashgan holda namoyon bo'lgandagina badiiylig yuzaga keladi va asar san'at darajasiga ko'tariladi. Shu sababli mavzu va g'oyaning badiiylig hamda mazmun va shakl birligidagi o'zaro adabiyotshunoslik nazariyasining muhim va asosiy masalalaridan biri hisoblanadi.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Mavzu tushunchasi adabiyotshunoslikda qanday talqin qilinadi?
2. G'oya nima va u badiiy asarda qanday ifodalanadi?
3. Mavzu va g'oya o'rtasidagi asosiy farqlarni izohlang.
4. Nima uchun g'oya adabiy asarda bevosita bayon etilmaydi?
5. Mavzu va g'oya badiiy asarning qaysi qatlamiga mansub?
6. Bir xil mavzu turli asarlarda nega turlicha g'oyalarni yuzaga keltiradi?
7. G'oyaning obrazlar tizimi orqali ochilishi nimasi bilan muhim?
8. Mavzu va g'oya uyg'unligi badiiyligni qanday ta'minlaydi?
9. G'oya mazmun va shakl birligida qanday rol o'ynaydi?
10. Mavzu va g'oya o'rtasidagi nomuvofiqlik asarning estetik qiymatiga qanday ta'sir ko'rsatadi?

Mustaqil ta'lim topshiriqlari:

1. O'zbek va ingliz adabiyotida mavzu va g'oya talqini qiyoslang.
2. Tarixiy mavzudagi asarlarda g'oya qanday estetik yo'nalish kasb etadi?
3. Biror badiiy asarni tanlab, undagi hamda ularning o'zaro

munosabatini tahlil qiling.

4. Tanlangan asarda g'oyaning qahramonlar va konflikti orqali qanday ochilganini izohlang.

5. Bitta mavzu asosida yozilgan ikki asarni solishtirib, ularning g'oyaviy farqlarini ko'rsating.

6-MAVZU. BADIY ASAR SYUJETI

REJA:

1. Syujet tushunchasi va uning adabiyotshunoslikdagi talqini
2. Syujet va fabula: o'xshashlik va farqlar
3. Syujetning asosiy tarkibiy qismlari
4. Syujetning badiiylik va mazmun-shakl birligidagi o'rni

Adabiyotshunoslikda *syujet* badiiy asarning voqealar tizimini, ularning o'zaro bog'lanishi va rivojini ifodalovchi asosiy kategoriyalardan biri hisoblanadi. Syujet orqali badiiy asarda harakat, ziddiyat va rivoj yuzaga keladi hamda g'oya voqealar oqimida ochiladi va obrazlar faoliyatga kiradi. Shu sababli syujet badiiy asarning ichki dinamikasini ta'minlovchi markaziy tuzilma sifatida talqin etiladi. Qadimgi adabiyot nazariyasida syujet masalasi voqealar tartibi va harakatning badiiy ahamiyati bilan bog'lab tushuntirilgan. Masalan, Aristotel "Poetika"da asar muvaffaqiyatini harakat (action)ning yaxlitligi bilan bog'lab, voqealar sabab - oqibat asosida rivojlanishini muhim deb biladi. Bu yondashuv syujetni oddiy hodisalar ketma-ketligi emas, balki mantiqiy va estetik bog'langan harakatlar tizimi sifatida anglashga zamin yaratgan.

Keyingi davr adabiyotshunosligida ham syujetning asosiy belgisi sifatida harakat va ziddiyat ta'kidlanadi. Syujet qahramonlarni harakatga undaydi, konfliktni yuzaga chiqaradi va badiiy g'oyaning ochilishiga xizmat qiladi. O'zbek adabiyotshunosligida syujet masalasi badiiy asarning mazmun va shakl birligi doirasida izohlanadi. Izzat Sulton syujetni badiiy asardagi voqealar tizimi sifatida talqin qilib, uning g'oya va obrazlar bilan uzviy bog'liqligini ta'kidlaydi. Olimning qarashlariga ko'ra, syujet qahramonlar xarakterini ochishga xizmat qilgan taqdiridagina badiiy qiymat kasb etadi. Ya'ni syujet g'oyadan ajralgan holda mavjud bo'la olmaydi.

Shuningdek, o'zbek adabiyotshunosligida syujet hayotiy materialning badiiy qayta ishlangan shakli sifatida baholanadi. Bu yondashuvga ko'ra, syujet real hayotni nusxalash emas, balki uni estetik talqin qilish jarayonidir.

Ingliz adabiyotshunosligida syujet (plot) masalasi ayniqsa XX asrda

chuqur nazariy tahlil qilingan. E. M. Forster syujetni voqealar o'rtasidagi *sabab - oqibat munosabatlari* bilan bog'lab tushuntiradi²⁰. Uning mashhur talqiniga ko'ra, voqealar shunchaki ketma-ket sanab berilsa, bu fabula bo'ladi, ammo ular o'zaro mantiqiy bog'langanda syujet yuzaga keladi. Bu qarash syujetning badiiy harakatni ta'minlovchi tuzilma ekanini yana bir bor tasdiqlaydi.

Zamonaviy ingliz adabiyotshunosligida syujet o'quvchi idrokiga ta'sir etuvchi asosiy mexanizm sifatida qoraladi. Voqealar rivojini o'quvchini estetik kutish holatiga olib kiradi, qiziqish va hissiylikni kuchaytiradi.

Syujetning eng muhim vazifasi badiiy harakatni yaratishdir. Harakat bo'lmagan joyda syujet ham bo'lmaydi. Syujet qahramonlarni muayyan vaziyatlarga olib kiradi, ularni tanlov qilishga majbur etadi va g'oyaviy ziddiyatlarni ochadi. Shu jarayonda syujet asarning ichki ritmini va dramatik kuchini belgilaydi. O'zbek va ingliz adabiyotshunosligi tajribasi shuni ko'rsatadiki, syujet faqat voqealar tizimi emas, balki badiiy tafakkur mahsulidir. U mazmunni shaklga aylantiradi va adabiy asarning san'at darajasini belgilaydi.

Adabiyotshunoslikda *syujet* va *fabula* tushunchalari badiiy asardagi voqealar tizimini anglashda muhim nazariy kategoriyalar hisoblanadi. Bu ikki tushuncha ko'pincha bir-biriga yaqin ma'noda ishlatilsa-da, ilmiy tahlilda ular aniq farqlanadi. Syujet va fabula o'rtasidagi munosabatni aniqlash badiiy asarning mazmun-shakl birligi, badiiy vaqt va muallif pozitsiyasini chuqurroq anglash imkonini beradi. Fabula adabiy asarda tasvirlangan voqealarning **xronologik**, ya'ni hayotiy vaqt tartibida joylashgan ketma-ketligini anglatadi. Fabula voqealar rivojining "tabiiy oqimi"ni ifodalaydi va nima oldin bo'lgan, nima keyin sodir etilganligi tartibi fabula orqali aniqlanadi.

O'zbek adabiyotshunosligida Izzat Sulton fabulani badiiy asardagi voqealarning hayotiy izchilligi sifatida izohlaydi. Olimning ta'kidlashicha, fabula asarning mazmuniy asosini tashkil etadi, biroq u hali badiiy shaklga to'liq aylangan hodisa emas. Fabula voqealar materialini beradi, syujet esa

²⁰ Forster E.M. *Aspects of the Novel*. - London, 1927. - 86-b.

uni estetik jihatdan tartibga soladi. Bu yondashuvga ko'ra, fabula adabiy asarning "xom ashyosi" bo'lib, u muallif ijodiy ishlovi natijasida syujetga aylanadi. Syujet voqealarning badiiy tartibda joylashtirilishi, sabab-oqibat munosabatlari asosida qayta tashkil etilishi natijasidir. Syujet fabula asosida quriladi, biroq u voqealarni xronologik ketma-ketlikda emas, balki muallif estetik niyatiga mos ravishda joylashtiradi. Shu sababli syujetda retrospektsiya (orqaga qaytish), parallel voqealar yoki oldindan ishora kabi usullar keng qo'llaniladi. Ingliz adabiyotshunosligida E. M. Forster syujet va fabula o'rtasidagi farqni aniq misol orqali tushuntiradi: "Podshoh o'ldi, keyin malika o'ldi" - bu hikoya (story); "Podshoh o'ldi, keyin malika qayg'udan vafot etdi" - bu syujet (plot). Ushbu mashhur ta'rif syujetning asosiy belgisi sifatida *sabab-oqibat munosabatlari*ni ko'rsatadi. Demak, syujet fabula voqealarini estetik mantiqqa bo'ysundiradi va badiiy harakatni yuzaga keltiradi.

Syujet va fabula bir-biridan mustaqil mavjud bo'la olmaydi. Ularning umumiy jihati shundaki, har ikkisi ham bir xil voqealar materialiga tayanadi. Fabula bo'lmasa, syujet qurilmaydi; syujet bo'lmasa, fabula badiiy asar darajasiga ko'tarilmaydi. Shu ma'noda, fabula mazmuniy asos, syujet esa uning badiiy shaklidir. O'zbek va ingliz adabiyotshunosligida bu munosabat mazmun va shakl birligi doirasida izohlanadi. Fabula mazmuniy qatlama yaqin bo'lsa, syujet shakliy-estetik qatlamni ifodalaydi.

Syujet va fabula o'rtasidagi asosiy farq voqealar qanday tartibda va qanday maqsadda joylashtirilganida namoyon bo'ladi. Fabula hayotiy vaqtga bo'ysunadi, syujet esa badiiy vaqtga. Fabula voqealarni "qanday bo'lgan bo'lsa, shunday" ketma-ketlikda beradi, syujet esa "qanday ta'sirli bo'lsa, shunday" tartibda tashkil etadi.

Ingliz adabiyotshunosligida syujet o'quvchi qiziqishini uyg'otuvchi, dramatik kuchni oshiruvchi asosiy mexanizm sifatida qoraladi. O'zbek adabiyotshunosligida esa syujetning g'oya va obrazlar bilan bog'liqligi alohida ta'kidlanadi. Har ikki yondashuv syujetni fabula ustida qurilgan estetik tuzilma sifatida baholaydi.

Adabiyotshunoslikda syujet badiiy asarning voqealar tizimini tashkil etuvchi *dinamik tuzilma* sifatida qoraladi. Ushbu tuzilma tasodifiy emas, balki muayyan tarkibiy bosqichlar orqali rivojlanadi. Nazariy

adabiyotshunoslikda bu bosqichlar *ekspozitsiya*, *tugun*, *voqealar rivoji*, *kulminatsiya* va *yechim* sifatida izohlanadi. Ushbu qismlar badiiy harakatni izchil va estetik jihatdan ta'sirchan qilishga xizmat qiladi.

Ekspozitsiya syujetning kirish qismi bo'lib, unda asarning asosiy sharoiti, vaqt-makon muhiti va qahramonlar haqida dastlabki ma'lumotlar beriladi. Ekspozitsiya orqali o'quvchi voqealar sodir bo'ladigan muhit bilan tanishadi. Bu bosqichda hali asosiy ziddiyat ochilmaydi, biroq kelajakdagi konflikt uchun zarur shart-sharoit yaratiladi. O'zbek adabiyotida ko'plab roman va qissalarda ekspozitsiya milliy muhit, ijtimoiy sharoit va qahramonlarning hayotiy holatini tasvirlash orqali amalga oshiriladi²¹. Ingliz adabiyotida esa ekspozitsiya ko'pincha qisqa va funksional bo'lib, voqealar tezroq harakatga keltiriladi²². Har ikki holatda ham ekspozitsiya syujetning mantiqiy boshlanishini ta'minlaydi.

Tugun syujetda asosiy ziddiyatning paydo bo'lish nuqtasidir. Aynan shu bosqichda qahramon muayyan muammo, to'siq yoki qarama-qarshilikka duch keladi. Tugun badiiy harakatni boshlaydi va voqealar rivojiga turtki beradi. Adabiyotshunoslikda tugun syujetning "harakatlaniruvchi kuchi" sifatida baholalanadi. Tugunsiz asar statik tasvirga aylanib qoladi. O'zbek adabiyotida tugun ko'pincha shaxsiy taqdir bilan bog'liq bo'lsa, ingliz adabiyotida u ijtimoiy yoki psixologik ziddiyatlar orqali ifodalanadi. Har ikkala holatda ham tugun g'oyaning ochilishiga xizmat qiladi.

Voqealar rivoji syujetning eng keng va murakkab qismi bo'lib, unda konflikt chuqurlashadi, qahramonlar xarakteri ochiladi va ziddiyat turli yo'nalishlarda rivojlanadi. Bu bosqichda qahramonlar sinovlardan o'tadi, qarorlar qabul qiladi va ichki hamda tashqi to'siqlarga duch keladi.

Nazariy adabiyotshunoslikda voqealar rivoji syujetning asosiy "yuki"ni ko'taruvchi qism sifatida qaraladi. Aynan shu bosqichda g'oya obrazlar va vaziyatlar orqali tobora aniqlashib boradi. Voqealar rivoji qanchalik mantiqan asoslangan bo'lsa, syujet shunchalik ishonarli va badiiy ta'sirchan bo'ladi.

Kulminatsiya syujetning eng keskin va dramatik bosqichi bo'lib, unda asosiy konflikt eng yuqori darajaga yetadi. Bu nuqtada qahramon hal qiluvchi tanlov oldida qoladi yoki ziddiyatning eng keskin shakli namoyon bo'ladi. Kulminatsiya syujetning estetik cho'qqisi hisoblanadi.

O'zbek va ingliz adabiyotshunosligi tajribasida kulminatsiya g'oyaning eng aniq va ta'sirchan ochilish nuqtasi sifatida baholalanadi. Agar kulminatsiya mantiqan asoslanmagan bo'lsa, asarning umumiy badiiy ta'siri susayadi. Shu bois kulminatsiya syujet tuzilishida markaziy ahamiyatga ega.

Yechim syujetning yakunlovchi bosqichi bo'lib, unda konflikt hal etiladi yoki muayyan xulosa bilan tugallanadi. Yechimda voqealar oqibatlari ko'rinadi, qahramon taqdiri aniqlanadi va g'oyaviy natija umumlashtiriladi.

Nazariy adabiyotshunoslikda yechim ochiq yoki yopiq bo'lishi mumkinligi qayd etiladi. Yopiq yechimda barcha savollarga javob beriladi, ochiq yechimda esa o'quvchi mushohadasiga joy qoldiriladi. Har ikki holatda ham yechim syujetning mantiqiy yakuni sifatida xizmat qiladi.

Ekspozitsiya, tugun, rivojlanish, kulminatsiya va yechim syujetda alohida-alohida emas, balki uzviy tizim sifatida faoliyat yuritadi. Ushbu qismlarning mantiqiy va estetik uyg'unligi badiiy asarning san'at darajasini belgilaydi. Syujet tuzilishi orqali mazmun shakliga, g'oya esa badiiy harakatga aylanadi.

1-jadval. Syujet tarkibiy qismlari: "O'tkan kunlar" romani misolida.

Syujet bosqichi	Nazariy ta'rif	Asarda namoyon bo'lishi	G'oyaviy-badiiy ahamiyati
Ekspozitsiya	Voqealar muhiti, vaqt-makon va qahramonlar bilan tanishtirish bosqichi	XIX asr Turkiston muhiti, Toshkent va Marg'ilon hayoti, Otabek va uning oilasi tasviri	Ijtimoiy muhitni ochadi, kelajakdagi konflikt uchun zamin yaratadi
Tugun	Asosiy ziddiyatning paydo bo'lish	Otabek va Kumush muhabbati, ko'p xotinlilik	Shaxsiy baxt va ijtimoiy urf-odatlar

²¹ Sulton I. *Adabiyot nazariyasi*. – T., 2000. – 90-b.

²² Cobley P. *Narrative*. – London, 2014.

	nuqtasi	an'anasining qarshiligi	to'qnashuvini boshlab beradi
Rivojlanish	Konfliktning chuqurlashuvi va voqealarning murakkablashuvi	Otabekning Zaynabga uylanishi, oilaviy nizolar, Kumushning iztiroblari	Qahramonlar xarakteri ochiladi, g'oya asta-sekin aniqlashadi
Kulminatsiya	Konfliktning eng keskin, cho'qqi nuqtasi	Kumushning zaharlanishi va fojiali o'limi	Asarning eng kuchli dramatik lahza, g'oya to'liq ochiladi
Yechim	Konfliktning hal etilishi va yakuniy xulosa	Otabekning ruhiy sindirilishi, fojiaiy yakun	Eski tuzumning fojiaiy oqibatlarini umumlashtiriladi

2-jadval. Syujet tarkibiy qismlari "Romeo and Juliet" asari misolida:

Syujet bosqichi	Nazariy ta'rif	sarda namoyon bo'lishi	G'oyaviy-badiiy ahamiyati
Ekspozitsiya	Vaqt-makon, ijtimoiy muhit va qahramonlar bilan tanishtirish	Verona shahri, Montague va Capulet oilalari o'rtasidagi adovat	Asosiy konflikt uchun ijtimoiy zamin yaratadi
Tugun	Asosiy ziddiyatning boshlanishi	Romeo va Julietaning bir-biriga oshiq bo'lishi	Muhabbat va adovat qarama-qarshiligi yuzaga chiqadi
Rivojlanish	Konfliktning murakkablashuvi	Yashirin nikoh, Tybalt va Mercutioning o'limi	Ziddiyat kuchayadi, fojia muqarrarliligi seziladi
Kulminatsiya	Konfliktning eng keskin nuqtasi	Romeo Julietani o'ldi deb o'ylab o'z joniga qasd	Muhabbat fojia bilan to'qnashadi, g'oya cho'qqiga

Yechim	Konfliktning yakuni	qilishi	chiqadi
		Julietaning o'limi va oilalarning yarasuvi	Adovatning fojiaiy oqibatlari umumlashtiriladi

Badiiy asar syujeti adabiy asarning voqealar tizimini, badiiy harakat va dramatik rivojini ta'minlovchi asosiy tuzilma hisoblanadi. Syujet orqali hayotiy material estetik tartibga solinadi, g'oya voqealar harakati jarayonida ochiladi va obrazlar faoliyatga kiradi. Shu bois syujet adabiy asarning mazmun-shakl birligida muhim o'rin egallaydi hamda uning badiiylilik darajasini belgilovchi yetakchi omillardan biri sifatida qaraladi. Adabiyotshunoslik nazariyasida syujet fabula asosida shakllanib, voqealarni oddiy xronologik ketma-ketlikda emas, balki muallifning estetik niyati va g'oyaviy maqsadiga muvofiq ravishda tashkil etadi. Fabula hayotiy voqealar izchilligini ifodalasa, syujet ana shu voqealarning badiiy tartibi va sabab-oqibat munosabatlariga asoslangan shaklidir. Aynan syujet voqealarni estetik harakatga aylantirib, o'quvchi qiziqishi va hissiy ta'siri yuzaga keltiradi.

Syujetning tarkibiy qismlari, ekspozitsiya, tugun, rivojlanish, kulminatsiya va yechim, badiiy asarning ichki dinamikasini ta'minlaydi. Ekspozitsiya voqealar muhiti va sharoitini belgilasa, tugun asosiy ziddiyatni yuzaga chiqaradi. Rivojlanish jarayonida konflikt chuqurlashib, qahramonlar xarakteri ochiladi. Kulminatsiyada ziddiyat eng yuqori nuqtaga yetadi, yechimda esa g'oyaviy va estetik xulosa umumlashtiriladi. Ushbu bosqichlarning mantiqiy va estetik uyg'unligi syujetning mukammalligini ta'minlaydi. Syujet badiiy asarda g'oyaning bevosita bayoni emas, balki uning obrazlar, konflikt va vaziyatlar orqali ochilish shaklidir. Shu sababli syujet nafaqat voqealar ketma-ketligi, balki badiiy tafakkur mahsuli bo'lib, asarning san'at darajasini belgilaydi. O'zbek va jahon adabiyoti namunalari shuni ko'rsatadiki, syujeti puxta qurilgan asarlarda g'oya chuqur, ta'sirchan va estetik jihatdan ishonarli tarzda namoyon bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, syujet badiiy asarning ichki harakat mexanizmi bo'lib, mazmunni shaklga, g'oyani esa estetik tajribaga aylantiradi. Syujetni ilmiy jihatdan anglash va tahlil qilish adabiy asarning badiiy mohiyatini chuqurroq tushunish, uning estetik qiymatini aniqlash va adabiy jarayonni to'g'ri baholash uchun muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Syujet tushunchasi adabiyotshunoslikda qanday talqin qilinadi?
2. Syujetning badiiy asardagi asosiy vazifasi nimadan iborat?
3. Syujet va fabula o'rtasidagi farqni tushuntiring.
4. Nima uchun syujet voqealarning oddiy ketma-ketligi emas, balki badiiy harakat tizimi hisoblanadi?
5. Syujet mazmun-shakl birligida qanday o'rin egallaydi?
6. Syujet g'oyaning ochilishiga qanday xizmat qiladi?
7. Konflikt syujet rivojida qanday rol o'ynaydi?
8. Syujetning o'quvchi estetik idrokiga ta'siri nimada namoyon bo'ladi?
9. Puxta qurilgan syujet badiiy asarning san'at darajasini qanday belgilaydi?
10. O'zbek va ingliz adabiyotida syujet qurilishida qanday umumiy va farqli jihatlar mavjud?

Mustaqil ta'lim topshiriqlari:

1. Klassik va zamonaviy asarlarda syujet tuzilishini qiyoslang.
2. Roman va drama janrida syujetning o'ziga xos jihatlarini izohlang.
3. Bitir badiiy asarni tanlab, undagi syujet bosqichlarini (ekspozitsiya, tugun, rivojlanish, kulminatsiya, yechim) aniqlang va tahlil qiling.
4. Asardagi asosiy konfliktning syujet rivojiga ta'sirini tahlil qiling.
5. Syujetsiz badiiy asar bo'lishi mumkinmi? Fikringizni asoslang.

7-MAVZU. BADIY ASAR KOMPOZITSIYASI

Reja:

1. Kompozitsiya tushunchasi va uning adabiyotshunoslikdagi talqini
2. Syujet va kompozitsiya o'rtasidagi munosabat
3. Kompozitsiyaning asosiy unsurlari va turlari
4. Kompozitsiyaning g'oya va obrazlar tizimini ochishdagi roli
5. Kompozitsiyaning mazmun va shakl birligidagi ahamiyati

Adabiyotshunoslikda kompozitsiya badiiy asarning barcha unsurlarini syujet bo'laklari, obrazlar tizimi, voqealar tartibi, badiiy vaqt va makon, tasviriy vositalar yaxlit estetik tizimga birlashtiruvchi tuzilma sifatida talqin etiladi. Kompozitsiya asarning tashqi ko'rinishidan ko'ra chuqurroq hodisa bo'lib, u muallifning estetik niyati va g'oyaviy maqsadini amalga oshiruvchi ichki tashkil etish tamoyillarini ifodalaydi. Nazariy adabiyotshunoslikda kompozitsiya asarning qanday qurilgani emas, balki nima uchun aynan shunday qurilgani bilan bog'liq kategoriya sifatida qaraladi. Shu ma'noda kompozitsiya syujetdan kengroq tushuncha bo'lib, voqealar ketma-ketligi bilan birga ularning badiiy joylashtirilishi, urg'ular, takrorlar, kontrastlar va pauzalar ham qamrab oladi. Kompozitsiya muallifga g'oyani o'quvchiga ta'sirchan va mantiqan izchil tarzda yetkazish imkonini beradi.

Adabiyotshunoslikda kompozitsiya badiiy shaklning tayanch unsuri sifatida baholanadi. Mazmun (mavzu va g'oya) aynan kompozitsiya orqali o'ziga mos shakl topadi. Demak, kompozitsiya mazmunni tashuvchi emas, balki uni faollashtiruvchi estetik mexanizmdir. Badiiy asarning yaxlitligi kompozitsiyaning eng muhim vazifasidir. Yaxlitlik deganda asardagi barcha qismlarning bir-biriga bo'ysunishi, yagona g'oyaviy-estetik maqsadga xizmat qilishi tushuniladi. Kompozitsiya ana shu yaxlitlikni ta'minlab, asarni tasodifiy epizodlar yig'indisidan san'at asariga aylantiradi. Agar kompozitsiya puxta bo'lsa, syujet bo'laklari mantiqan ulanadi, obrazlar tizimi o'zaro bog'lanadi, voqealar ritmi o'quvchi idrokiga moslashadi. Aksincha, kompozitsion nomuvofiqlik asarning estetik ta'sirini susaytiradi, g'oyaning ochilishini qiyinlashtiradi. Shu

sifatida qabul qilinishi mumkin edi. Biroq kompozitsiya orqali syujet voqealari tarixiy va ijtimoiy muhit bilan uzviy bog'lanadi. Shu tariqa syujet shaxsiy taqdiri ko'rsatsa, kompozitsiya uni millat va jamiyat muammolari bilan uyg'unlashtiradi. Natijada asar estetik yaxlitlikka erishadi va g'oya keng miqyosda anglashiladi.

Kirish asarning kompozitsion boshlanish nuqtasi bo'lib, unda o'quvchi badiiy voqelik muhitiga olib kiriladi. Kirish qismida voqealar joyi, vaqti, ijtimoiy sharoit yoki qahramonning boshlang'ich holati tasvirlanadi. Bu qismisuyujtdagi ekspozitsiya bilan chambarchas bog'liq bo'lsa-da, undan kengroq tushunchadir, chunki u nafaqat voqeani, balki badiiy ohang va estetik kayfiyatni ham belgilaydi. Masalan, O'tkan kunlar romanida kirish qismi orqali XIX asr Turkiston jamiyati, savdo-sotiq muhiti va ijtimoiy munosabatlar tasvirlanadi. Bu hol syujetdagi voqealarni tarixiy va ijtimoiy kontekstda idrok etishga imkon yaratadi. *Asosiy qism* kompozitsiyaning markaziy bo'lagi bo'lib, unda syujetning asosiy voqealari, konfliktlar va obrazlar tizimi to'liq rivojlanadi. Bu qismda qahramonlar o'zaro munosabatga kirishadi, ziddiyatlar chuqurlashadi va g'oya badiiy harakat orqali ochiladi.

Adabiyotshunoslikda asosiy qism kompozitsiyaning "yadro"si sifatida baholanadi, chunki unda mazmun va shakl birligi eng faol holatda namoyon bo'ladi. Asosiy qismning puxta qurilishi asarning umumiy badiiy ta'sirini belgilaydi.

Yakun yoki xotima kompozitsiyaning yakunlovchi qismi bo'lib, unda voqealar oqibati, qahramonlar taqdiri va g'oyaviy xulosa umumlashtiriladi. Yakun ochiq yoki yopiq bo'lishi mumkin. Yopiq yakunda barcha konfliktlar hal etiladi, ochiq yakunda esa o'quvchi mushohadasi uchun estetik bo'shliq qoldiriladi. Masalan, ingliz adabiyotida "1984" romanining yakuni ochiq-falsafiy xususiyatga ega bo'lib, o'quvchini chuqur estetik va mafkuraviy mushohadaga chorlaydi.

Chiziqli kompozitsiyada voqealar xronologik izchillikda, ya'ni boshirivoji-yakuni tartibida beriladi. Bu tur ko'proq klassik roman va qissalarda uchraydi. Chiziqli kompozitsiya o'quvchiga voqealarni oson va mantiqan idrok etish imkonini beradi. O'zbek mumtoz va jadid adabiyotida chiziqli kompozitsiya keng qo'llanilgan bo'lib, u hayotiylik va realizm

tamoyillariga mos keladi.

Murakkab kompozitsiyada voqealar xronologik tartibda emas, balki *retrospektiya* (orqaga qaytish), *parallel syujet chiziqlari*, *ramziy takrorlar* orqali tashkil etiladi. Bu tur zamonaviy adabiyotga xos bo'lib, badiiy tafakkurning murakkablashgan shaklini ifodalaydi. Ingliz adabiyotida murakkab kompozitsiya shaxsiy ong, xotira va ichki monologlarga tayangan holda keng qo'llaniladi. Bu tur o'quvchidan faol estetik idrokni talab qiladi. Kompozitsiyaning asosiy unsurlari va turlari badiiy asarda tasodifiy tanlanmaydi. Ular muallif g'oyaviy niyati, mavzu xususiyati va estetik maqsadiga bo'ysunadi. Chiziqli kompozitsiya ko'proq aniq voqeariylikni ta'minlash, murakkab kompozitsiya g'oyani chuqurroq va ko'p qatlamli tarzda ochishga xizmat qiladi. Shu bois kompozitsiya unsurlari va turlarini tahlil qilish adabiy asarning san'at darajasini aniqlashda muhim metodologik ahamiyatga ega.

Adabiy asarda g'oya va obrazlar tizimi mazmunning markaziy qatlamini tashkil etadi. Biroq ushbu mazmun o'quvchi ongida to'laonli estetik hodisaga aylanishi uchun u muayyan kompozitsion tartibda tashkil etilishi zarur. Shu bois adabiyotshunoslikda kompozitsiya g'oya va obrazlarni badiiy jihatdan ochuvchi, ularni yagona estetik tizimga birlashtiruvchi asosiy omil sifatida qaraladi. G'oya adabiy asarda bevosita bayon etilmaydi, balki voqealar, obrazlar va vaziyatlar orqali anglashiladi. Kompozitsiya aynan shu jarayonni boshqaradi, qaysi epizod avval berilishi, qaysi voqea markazga chiqarilishi, qaysi obrazga urg'u berilishi, bularning barchasi g'oyaning ochilish darajasini belgilaydi.

Kompozitsion jihatdan puxta qurilgan asarda g'oya asta-sekinlik bilan, mantiqiy va estetik izchillikda ochiladi. Agar g'oya kompozitsiya orqali asoslanmagan bo'lsa, u shior yoki ochiq didaktik xulosa darajasida qolib ketadi. Shu bois kompozitsiya g'oyani "aytish" emas, balki "ko'rsatish" imkonini beruvchi badiiy mexanizm sifatida muhim ahamiyat kasb etadi. Obrazlar tizimi adabiy asarning g'oyaviy mazmunini tashuvchi asosiy vositadir. Kompozitsiya obrazlarning o'zaro munosabatini, ularning asardagi o'rnini va rivojlanish yo'nalishini belgilaydi. Asosiy va ikkinchi darajali obrazlarning qaysi sahnalarda, qaysi vaziyatlarda namoyon bo'lishi bevosita kompozitsion qarorga bog'liq. Kompozitsiya orqali ayrim

obrazlar markazga chiqariladi, boshqalari esa fon vazifasini bajaradi. Bu hol obrazlar tizimida ierarxiyani yuzaga keltirib, g'oyaviy urg'uni aniqlashdiradi. Natijada obrazlar alohida-alohida emas, balki yagona badiiy tizim sifatida faoliyat ko'rsatadi.

Badiiy ta'sir adabiy asarning o'quvchi ruhiyati va estetik tafakkuriga ko'rsatgan ta'siridir. Kompozitsiya badiiy ta'sirni shakllantiruvchi muhim omil bo'lib, u asarning ritmini, dramatik kuchini va hissiy intensivligini belgilaydi. Voqealarning to'g'ri joylashtirilishi, keskin va sokin sahnalarning muvozanati o'quvchi idrokini boshqaradi. Masalan, kompozitsiyada keskin konflikt oldidan lirik yoki sokin epizod berilishi badiiy ta'sirni kuchaytiradi. Aksincha, voqealar bir maromda ketaversa, estetik ta'sir susayadi. Shu jihatdan kompozitsiya o'quvchining hissiy holatini boshqaruvchi estetik vosita sifatida ham namoyon bo'ladi.

Estetik yaxlitlik adabiy asarning barcha unsurlari yagona g'oyaviy va badiiy maqsadga bo'ysungan holatni anglatadi. Kompozitsiya ana shu yaxlitlikni ta'minlovchi asosiy tuzilma hisoblanadi. Agar g'oya, obrazlar, syujet va til kompozitsion jihatdan uyg'unlashgan bo'lsa, asar estetik jihatdan mukammal bo'ladi. Kompozitsion nomuvofiqlik esa g'oya va obrazlar tizimini parchalab yuboradi, asarning ichki mantiqini zaiflashtiradi. Shu bois adabiyotshunoslikda kompozitsiya estetik yaxlitlikning asosiy mezon sifatida baholalanadi.

Adabiyotshunoslikda *mazmun* va *shakl birligi* badiiy asarning asosiy estetik qonuniyati sifatida e'tirof etiladi. Mazmun - mavzu, g'oya va muammo tizimini ifodalasa, shakl ana shu mazmunning badiiy ifoda usullari, tuzilishi va tashkiliy vositalarini qamrab oladi. *Kompozitsiya* esa mazmun va shaklni uzviy bog'lovchi, ularning bir-biriga mos va mutanosib holda namoyon bo'lishini ta'minlovchi markaziy estetik mexanizm hisoblanadi. Mazmun badiiy asarda o'z-o'zicha, shakldan tashqarida mavjud bo'la olmaydi. Xuddi shuningdek, shakl ham mazmunsiz holda badiiy qiymat kasb eta olmaydi. Kompozitsiya mazmunni muayyan tartibda tashkil etib, uni o'quvchi idrokiga mos shaklga keltiradi. Shu jihatdan kompozitsiya mazmunning shaklga aylanish jarayonini boshqaradi. Nazariy adabiyotshunoslikda kompozitsiya ko'pincha mazmun va shakl o'rtasidagi estetik muvozanatni ta'minlovchi

vosita sifatida talqin qilinadi. Agar mazmun kompozitsion jihatdan to'g'ri joylashtirilsa, shakl mazmunga xizmat qiladi; aks holda esa mazmun parchalangan, shakl esa sun'iy tus oladi.

Kompozitsiyaning asosiy vazifalaridan biri - badiiy asarda estetik uyg'unlikni ta'minlashdir. Mavzu va g'oya syujet, obrazlar tizimi va til vositalari orqali qanday tartibda berilishi kompozitsiyaga bog'liq. Puxta kompozitsiyada har bir epizod, har bir obraz va har bir syujet bo'lagi yagona g'oyaviy-estetik maqsadga bo'ysunadi.

Agar kompozitsiya mazmun bilan uyg'un bo'lsa, asar o'quvchi ongida yaxlit estetik taassurot uyg'otadi. Aksincha, kompozitsion omuvofiqlik mazmunning kuchsizlanishiga, g'oyaning tarqoqlashishiga olib keladi. Shu bois adabiyotshunoslikda kompozitsiya badiiy mukammallik mezon sifatida baholalanadi. Asarning san'at darajasi uning mavzusi yoki g'oyasining dolzarbligi bilanagina emas, balki ana shu mazmunning qanday shaklda va qanday kompozitsion tizimda ifodalanligi bilan belgilanadi. Bir xil mavzu va g'oyaga ega bo'lgan asarlar turli san'at darajasida bo'lishi aynan kompozitsiya bilan izohlanadi.

Masalan, nazariy adabiyotshunoslikda Izzat Sulton badiiy asarning qiymatini baholashda mazmun va shakl birligini asosiy mezonlardan biri sifatida ko'rsatadi. Olim fikricha, mazmun faqatgina shakl orqali badiiy hayotga kiradi, shakl esa mazmun bilan uyg'un bo'lgandagina san'at hodisasiga aylanadi. Bu jarayonda kompozitsiya hal qiluvchi o'rin tutadi. Mazmun - shakl birligining o'quvchi idrokidagi namoyon bo'lishi estetik ta'sir orqali yuzaga chiqadi. Kompozitsiya asarning ritmi, dramatik kuchi va hissiy intensivligini belgilab, o'quvchini g'oyaviy-estetik mushohadaga yetaklaydi. Puxta kompozitsiya mazmunni majburan singdirmaydi, balki uni badiiy harakat orqali tabiiy tarzda anglashga imkon yaratadi. Shu bois kompozitsiya mazmun-shakl birligida nafaqat texnik tuzilma, balki estetik ta'sirni boshqaruvchi san'at omili sifatida ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa qilib aytganda, kompozitsiya badiiy asarda mazmun va shakl birligini ta'minlovchi, ularning estetik uyg'unligini yuzaga chiqaruvchi asosiy omildir. Mavzu va g'oya kompozitsiya orqali badiiy tartibga solinib, shakl bilan uzviy bog'lanadi. Aynan shu uyg'unlik asarning san'at

darajasini belgilaydi, uni oddiy matndan yuksak badiiy hodisaga aylantiradi. Shu sababli kompozitsiyaning mazmun va shakl birligidagi ahamiyati adabiyotshunoslik nazariyasining eng muhim va asosiy masalalaridan biri hisoblanadi.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Kompozitsiya tushunchasi adabiyotshunoslikda qanday talqin qilinadi?
2. Kompozitsiyaning badiiy asardagi asosiy vazifalari nimalardan iborat?
3. Kompozitsiya va syujet o'rtasidagi farq hamda o'zaro bog'liqlikni tushuntiring.
4. Kompozitsiya badiiy yaxlitlikni qanday ta'minlaydi?
5. Kompozitsiyaning mazmun-shakl birligidagi o'zini nimada namoyon bo'ladi?
6. Nima sababdan bir xil syujetga ega asarlar turli san'at darajasida bo'lishi mumkin?
7. Kompozitsion nomuvofiqlik asarning estetik ta'siriga qanday salbiy ta'sir ko'rsatadi?
8. G'oya va obrazlar tizimining ochilishida kompozitsiyaning roli qanday?
9. Kompozitsiya orqali muallif pozitsiyasi qanday ifodalanadi?
10. O'quvchi estetik idrokiga kompozitsiya qanday ta'sir qiladi?

Mustaqil ish topshiriqlari:

1. Chiziqli va murakkab kompozitsiya turlarini qiyoslab tushuntiring.
2. Klassik va zamonaviy asarlarda kompozitsiya qurilishidagi farqlar nimalardan iborat?
3. Roman va drama janrlarida kompozitsiyaning o'ziga xos jihatlari izohlang.
4. Biror badiiy asarni tanlab, uning kompozitsion tuzilishini (kirish, asosiy qism, yakun) tahlil qiling.
5. Tanlangan asarda syujet va kompozitsiya o'rtasidagi munosabatni misollar bilan izohlang.

8-MAVZU. BADIY OBRAZ VA OBRAZLILIK

Reja:

1. Badiiy obraz tushunchasi, adabiyotdagi roli va obraz turlari.
2. Obraz yaratish tamoyillari. Til va uslubning obrazga ta'siri.
3. Obrazlililik (simvolik va metaforik ifoda)
4. Jahon va o'zbek adabiyotida badiiy obrazlar
5. Badiiy obrazning o'quvchi yoki tomoshabinga ta'siri. Emotsional va ma'naviy rezonans yaratishi.

Badiiy obraz bu adabiyotdagi asosiy badiiy vositalardan biri bo'lib, u yozuvchi yoki shoir tomonidan inson, tabiat, voqelik yoki g'oyani jonlantirish va tasvirlash maqsadida yaratiladi. Obraz nafaqat voqelikni ko'rsatadi, balki o'quvchida psixologik, emotsional va estetik ta'sir uyg'otadi. Shu sababli, har bir asarda badiiy obraz orqali yozuvchi o'z fikrini, g'oyasini va his-tuyg'ularini o'quvchiga yetkazadi. Badiiy obrazlar turlicha bo'lishi mumkin. Qahramoniy obrazlar inson xarakteri va ichki dunyosini ochib beradi, ularning qarorlari, kechinmalari va harakatlari orqali inson tabiatini tushuntiradi. Masalan, Shakespeare'ning Hamlet qahramoni o'z ichki qarama-qarshiliklari va ruhiy iztiroblari bilan nafaqat dramatik, balki psixologik obraz sifatida ham namoyon bo'ladi²⁴.

Shuningdek, tabiat obrazlari atrof-muhitni, vaqt va fasllarni estetik tarzda tasvirlaydi. William Wordsworth'ning Lyrical Ballads she'rlari romantik oqimga xos tarzda inson ruhiy kechinmalari va tabiat go'zalligini birlashtiradi. Bu yerda tabiat nafaqat fon vazifasini bajaradi, balki inson his-tuyg'ularini ochish, ruhiyatni boyitish vositasi sifatida ishlatiladi. Ijtimoiy obrazlar esa jamiyatdagi turli tabaqalar, muammolar va ijtimoiy qarama-qarshiliklarni aks ettiradi. Masalan, Charles Dickens'ning Oliver Twist asarida kambag'allar hayoti va ijtimoiy adolatsizlik realistlik obrazlar orqali ifodalanadi. O'zbek adabiyotida esa Abdulla Qodiriyning O'tgan kunlar romani shunday ijtimoiy obrazlarga boy bo'lib, davr jamiyati va inson xarakterini tafsilotlari bilan yoritadi. Badiiy obrazlarning yana bir

²⁴ Bloom H. *Shakespeare: The Invention of the Human*. – New York, 1998. – 384–400-b.

turi psixologik obrazlardir. Bu obrazlar insonning ichki kechinmalari, ruhiy holati, qaror qabul qilish mexanizmlari va his-tuyg'ularini chuqur tasvirlaydi. Masalan, Cho'loning she'rlari shaxsiy his-tuyg'ular, ichki kechinmalar va inson ruhiy olamini lirizm orqali ochib beradi.

Shu bilan birga, obrazlar orqali yozuvchi o'quvchini asar voqealariga hissiy jalb qiladi, uni fikr va tuyg'ular bilan bog'laydi.

Shunday qilib, badiiy obraz - bu adabiyotning jonli va interaktiv qismi, u orqali asar mavzusi, g'oyasi va falsafiy mazmuni o'quvchiga yetkaziladi. Ingliz va o'zbek adabiyotidagi misollar (Shakespeare, Wordsworth, Dickens, Cho'lon, Abdulla Qodiriy) ko'rsatadiki, har bir obraz nafaqat badiiy uslub va estetik tamoyilni aks ettiradi, balki o'quvchida emotsional va ma'naviy rezonans yaratadi.

Badiiy obrazni yaratish bu adabiyotdagi asosiy ijodiy jarayonlardan biri bo'lib, yozuvchi yoki shoir tomonidan qahramonlarni, ularning ichki dunyosini va atrof-muhitini jonli va mantiqan uyg'un tarzda tasvirlashni nazarda tutadi²⁵. Obraz yaratish jarayonida bir nechta asosiy tamoyillar mavjud, ular o'quvchida obrazni haqiqiy va tushunarli his qilish imkonini beradi. Obrazning tashqi ko'rinishi va ichki dunyosi *tasvir* va *ta'rif* orqali ifodalanadi. Masalan, Shakespearing Romeo and Juliet asarida Julietning nozik tabiatdagi mehribonligi va go'zalligi tafsilotlar bilan berilgan. Shu tarzda, qahramonning xarakteri va his-tuyg'ulari o'quvchiga aniq yetkaziladi, va u o'quvchi ongida jonli obrazga aylanadi.

O'zbek adabiyotida esa Cho'lon she'rlari shaxsiy kechinmalarni va ruhiy olamni tasvir orqali ochib beradi. Obrazning xarakteri va ichki kechinmalari *harakat* va *dialog* orqali ham namoyon bo'ladi. Masalan, Charles Dickensning Oliver Twist romani orqali qahramonlarning so'zlari, harakatlari va muhit bilan o'zaro aloqasi ularning xarakterini ochib beradi. Shu tarzda, harakat va muloqot orqali obrazlar o'quvchi uchun haqiqiy va dinamik bo'ladi.

Obraz yaratishda *til* va *uslub*ning roli katta. Romantik adabiyotda Wordsworthning she'rlari lirizm va metaforalar yordamida inson ruhiyatini

va tabiatni aks ettiradi. Realistik oqimda esa Abdulla Qodiriyning O'tgan kunlar asarida til oddiy, ammo tafsilotli bo'lib, inson xarakterini va jamiyatni haqqoniy tarzda yoritadi. Til va uslub obrazga mantiqiy va estetik uyg'unlik beradi.

Badiiy vositalar, *metafora*, *allegoriya*, *personifikatsiya* va *symbol*, obrazni yanada jonli qilishda ishlatiladi.

Masalan, Thomas Hardyning Tess of the d'Urbervilles romanida tabiat va irsiylik qahramon hayotiga ta'sir qiladi. Shu bilan birga, o'zbek adabiyotida Abdulla Qodiriy qisqa hikoyalarda realistlik tafsilotlar va badiiy vositalar yordamida obrazlar jonlanadi. Shunday qilib, obraz yaratish tamoyillari - tasvir, harakat, dialog, til va badiiy vositalar orqali birlashib, o'quvchida haqiqiy, psixologik va estetik jihatdan boy obraz yaratadi. Bu tamoyillar yordamida yozuvchi asarni nafaqat mavzu va g'oya bilan boyitadi, balki o'quvchining hissiyotini va tafakkurini jalb qiladi.

Obrazlilik badiiy asarda mazmuni ko'p qavatli, ramziy va estetik jihatdan boy ifodalash vositasi hisoblanadi. U yozuvchi yoki shoirga qahramonlarning ichki kechinmalarini, tabiatni, jamiyatni yoki falsafiy g'oyalarni o'quvchiga yanada jonli tarzda yetkazish imkonini beradi. Obrazlilik orqali asar nafaqat voqeani tasvirlaydi, balki o'quvchida emotsional va intellektual rezonans uyg'otadi.

Metafora - bu bir narsani boshqa narsa orqali tasvirlash orqali yashirin ma'no yaratish usulidir. Masalan, ingliz romantik adabiyotida William Wordsworthning Lines Composed a Few Miles Above Tintern Abbey she'rida shoir tabiat manzarasi orqali inson ruhiyatining o'zgarishini aks ettiradi. Tabiat tasviri va ruhiy kechinmalar bir-biriga uyg'unlashib, o'quvchida shoimning ichki dunyosini his qilish imkonini yaratadi.

O'zbek adabiyotida esa Cho'loning "Tong" she'ri shaxsiy his-tuyg'ularni tabiat tasvirlari orqali ramziy ifodalaydi. Masalan, tong paytidagi o'tkir shabada va quyosh nurlari qahramonning yangi umidlar, ruhiy uyg'unlash va ichki kechinmalarini aks ettiruvchi vosita sifatida ishlatiladi. Shu bilan, metafora orqali shoir qahramon ruhiyatini tabiat bilan uyg'unlashtiradi.

Personifikatsiya - bu jonli bo'lmagan narsalarni insoniy xususiyatlar

²⁵ Abrams, M. H. A Glossary of Literary Terms, 11th edition. Boston: Cengage Learning, 2015, pp. 43-46.

bilan tasvirlash usulidir. Ingliz adabiyotida Thomas Hardyning Tess of the d'Urbervilles romanida tabiat va muhit qahramonlarning hayotiga bevosita ta'sir qiluvchi kuch sifatida berilgan²⁶. Masalan, yomg'ir va shamol qahramonlarning ruhiy holatini aks ettiradi, ular bilan bog'liq voqealarning hissiy ta'sirini kuchaytiradi.

O'zbek adabiyotida Abdulla Qodiriy qisqa hikoyalarda personifikatsiya vositasini ishlatadi. Masalan, qishning sovuq shamoli yoki bog'dagi sokin daraxtlar qahramonlar kayfiyatini, ularning ichki kechinmalarini aks ettiruvchi vosita sifatida xizmat qiladi. Shu bilan o'quvchi ob-havo va tabiatning qahramon ruhiyatiga ta'sirini sezadi va voqeaga chuqurroq kiradi.

Allegoriya - asardagi qahramon, voqea yoki predmet orqali yashirin g'oya yoki axloqiy saboq berish usulidir. Ingliz adabiyotida Charles Dickensning Oliver Twist romani kambag'allar hayoti va ijtimoiy adolatsizlikni allegorik tarzda yoritadi. Misol uchun, Fagin qahramoni orqali ijtimoiy muhitning zararli va korruptiv tabiati tasvirlanadi.

O'zbek adabiyotida Cho'lpon va Abdulla Qodiriy asarlarida allegorik elementlar orqali insoniy qadriyatlar, ma'naviy saboqlar va jamiyat muammolari aks ettiriladi. Masalan, Cho'lponning she'rlari orqali adabiy obrazlar nafaqat shaxsiy kechinmalarni, balki ijtimoiy ong va axloqiy mas'uliyatni ham yetkazadi.

Simvolik obrazlar - bu bir narsa yoki predmet orqali boshqa, kengroq yoki umumiy g'oyani ifodalash usulidir. Masalan, Wordsworth'ning she'rlarida suv, daraxt va tog'lar inson hayoti, ruhiy uyg'onish va vaqtning o'tishi kabi mavzularni ramziy tarzda bildiradi. O'zbek adabiyotida Cho'lpon yoki Abdulla Qodiriy asarlarida esa ma'lum predmetlar (masalan, gul, daraxt, shamol) inson ruhiyati yoki ijtimoiy holatni aks ettiruvchi ramz sifatida ishlatiladi. Shu bilan, obrazlilik - badiiy asarda mazmunni yanada boy, ko'p qavatli va ramziy qilish vositasi bo'lib, metafora, personifikatsiya, allegoriya va simvolik tasvirlar yordamida asar haqiqiy, emotsional va intellektual jihatdan ta'sirli bo'ladi. Bu vosita

²⁶ Abrams, M. H. A Glossary of Literary Terms, 11th edition. Boston: Cengage Learning, 2015, pp. 48-55.

o'quvchiga qahramonlar, muhit va voqealarni chuqurroq anglash imkonini beradi va asarni hayotiy va jonli qiladi. Badiiy obrazlarning roli nafaqat qahramonlarni tasvirlashda, balki asardagi g'oya va mavzuni jonlantirishda ham namoyon bo'ladi. Jahon va o'zbek adabiyotida badiiy obrazlar haqiqiy hayotlilik, psixologik chuqurlik va estetik boylikni o'quvchiga yetkazuvchi vosita sifatida xizmat qiladi. Shu orqali o'quvchi qahramonlarning ichki kechinmalarini, ularning atrof-muhit bilan aloqasini va jamiyadagi o'rni bilan tanishadi.

Ingliz dramaturgiyasi va romantik adabiyotida badiiy obrazlar psixologik va emotsional jihatdan boy bo'ladi. Masalan, William Shakespearening Hamlet asarida Hamlet qahramoni o'z ichki qarama-qarshiliklari bilan ajralib turadi.

U otasining o'limi, onasining tez turmushga chiqishi va ijtimoiy adolatsizlik kabi masalalarni o'ylab, murakkab psixologik obrazga aylanadi. Har bir harakati, so'zi va ichki dialogi uning xarakterini ochib beradi va o'quvchini o'sha davr ruhiy olamiga olib kiradi. Shuningdek, Charles Dickensning Oliver Twist romani realistlik obrazlarni yaratishda namuna bo'lib xizmat qiladi. Oliver va atrofidagi odamlar orqali XIX asr Angliyasining kambag'allar hayoti, ijtimoiy ziddiyatlar va insoniy qadriyatlar tafsilotli tarzda yoritiladi. Dickens har bir qahramonning xarakterini ularning so'zlari, harakatlari va muhit bilan aloqasi orqali ochib beradi, bu esa o'quvchida hayotiy rezonans uyg'otadi. Romantik adabiyotda esa William Wordsworth she'rlari inson ruhiyatini va tabiat go'zalligini badiiy obrazlar orqali aks ettiradi. Masalan, Lines Composed a Few Miles Above Tintern Abbey she'rida shoirning ichki kechinmalari va tabiat manzarasi uyg'unlashadi, o'quvchi esa shoir ruhiy olamining nozik jihatlarini his qiladi.

O'zbek adabiyotida badiiy obrazlar ham boy va psixologik jihatdan murakkabdirlar. Cho'lponning she'rlari shaxsiy his-tuyg'ular, ichki kechinmalar va inson ruhiy olamining tasviri bilan ajralib turadi. Masalan, "Tong" she'rida tong paytidagi tabiat manzarasi qahramonning ruhiy uyg'onishini va yangi kun his-tuyg'ularini ochib beradi. Shu orqali o'quvchi nafaqat tabiatni, balki shoirning ichki dunyosini ham sezadi. Abdulla Qodiriyning O'tgan kunlar romani esa realistlik obrazlar

yaratishda yorqin namuna bo'lib xizmat qiladi. Asarda G'ofur va boshqa qahramonlar orqali XIX asr o'zbek jamiyati, ijtimoiy tartib va inson xarakterining murakkab jihatlarini tafsilotli tarzda ko'rsatiladi. Qahramonlarning so'zlari, harakatlari va ichki fikrlari ularning xarakterini ochib beradi va o'quvchiga o'sha davr hayotini tushunishga yordam beradi.

Shunday qilib, jahon va o'zbek adabiyotidagi badiiy obrazlar o'quvchiga haqiqiy hayotiylik, psixologik chuqurlik va estetik boylikni yetkazadi. Shakespeare, Dickens va Wordsworth qahramonlari, shuningdek Cho'Ipon va Abdulla Qodiriy obrazlari ko'rsatadiki, badiiy obraz har bir asarda mavzu va g'oyani jonli, ko'p qavatli va hissiy jihatdan boy qiladi.

Badiiy obraz - bu nafaqat asarning mazmuni va voqealarini tasvirlash vositasi, balki o'quvchi yoki tomoshabining hissiy, estetik, intellektual va ma'naviy tajribasini shakllantiruvchi asosiy omil hisoblanadi. Obrazlar orqali o'quvchi qahramonlarning ichki kechinmalarini, ularning qaror va harakatlarini tushunadi, shuningdek asarda yoritilgan ijtimoiy, axloqiy va falsafiy masalalarni chuqur anglaydi. Shu jihatdan, badiiy obraz o'quvchining tafakkurini kengaytiradi va uning hissiy dunyosiga ta'sir qiladi.

Badiiy obraz o'quvchida chuqur hissiy rezonans uyg'otadi. Masalan, ingliz dramaturgiyasi va romantik adabiyotida William Shakespearenining Romeo and Juliet asaridagi Romeo va Juliet muhabbati va ularning fojiali taqdiri o'quvchida kuchli emotsional ta'sir uyg'otadi. Shu bilan birga, o'quvchi sevgi, sadoqat, qayg'u va jasorat kabi insoniy tuyg'ularni chuqur his qiladi.

O'zbek adabiyotida Cho'Ipon she'rlari shaxsiy kechinmalarni ifodalash orqali o'quvchida hissiy rezonans yaratadi. Masalan, "Tong" she'rida tong paytidagi tabiat manzarasi qahramonning ruhiy uyg'onishi va yangi kun bilan bog'liq umidlarini ifodalaydi. Shu tarzda, hissiyot orqali o'quvchi obraz bilan ruhiy uyg'unlashadi va asardagi voqealarni shaxsiy tajribasi bilan bog'laydi.

Badiiy obrazlar asarga estetik boylik va go'zallik olib kiradi. Masalan, Thomas Hardyning Tess of the d'Urbervilles romanida tabiat va

muhit tasviri qahramonlarning hayotiy qiyinchiliklari va ruhiy kechinmalarini aks ettiradi¹. Shu bilan o'quvchi nafaqat voqeani, balki uning badiiy go'zalligini ham his qiladi.

O'zbek adabiyotida Abdulla Qodiriy qisqa hikoyalari va "O'tgan kunlar" romani badiiy obrazlar yordamida ijtimoiy muhit va inson xarakterini tafsilotli yoritadi²⁷. Masalan, G'ofur qahramonining ichki kechinmalari va uning atrof-muhit bilan munosabati orqali o'quvchi haqiqiy hayotiy go'zallikni sezadi.

Badiiy obrazlar orqali o'quvchi ijtimoiy, axloqiy va falsafiy masalalarni o'rganadi. Masalan, Charles Dickensning "Oliver Twist" romani orqali o'quvchi XIX asr Angliyasidagi kambag'allik, adolatsizlik va ijtimoiy tengsizlikni anglaydi. Shu bilan birga, o'quvchi qahramonlarning qaror va harakatlari orqali axloqiy saboqlarni qabul qiladi.

O'zbek adabiyotida Cho'Ipon va Abdulla Qodiriy asarlarida badiiy obrazlar orqali insoniy qadriyatlar, ma'naviy saboqlar va jamiyat masalalari aks ettiriladi. Misol uchun, Cho'Ipon she'rlarida shaxsiy erkinlik, axloqiy prinsiplar va jamiyatning adolatsizliklari obrazlar orqali o'quvchiga yetkaziladi. Shu tarzda, badiiy obrazlar o'quvchining intellektual va ma'naviy rivojlanishiga xizmat qiladi.

Obrazlar o'quvchi yoki tomoshabida empatiya, qahramon bilan ruhiy uyg'unlashish, hissini shakllantiradi. Masalan, Hamletning ichki qarama-qarshiliklari, Oliver Twistning qiyinchiliklarga dosh berishi yoki Cho'Ipon she'rlari qahramonlarining ruhiy kechinmalari o'quvchini voqelik bilan bog'laydi. Shu orqali o'quvchi o'zini qahramon holatiga qo'yib, ularning qarorlarini va his-tuyg'ularini chuqurroq tushunadi. Badiiy obrazlar o'quvchi yoki tomoshabida ijtimoiy ong va axloqiy mas'uliyatni shakllantiradi. Masalan, Dickens va Qodiriy asarlarida qahramonlar orqali o'quvchi jamiyatdagi adolatsizlik, qiyinchilik va insoniy fazilatlarini o'rganadi. Shu bilan asar nafaqat hissiy va estetik zavq beradi, balki o'quvchini ijtimoiy mas'uliyat va axloqiy qaror qabul qilishga yo'naltiradi.

²⁷ Саримсоков Б. Адабиёт назарияси: ўқув кўлланма. — Тошкент: Ўқитувчи, 2004, pp. 119–125.

Shunday qilib, badiiy obrazning o'quvchi yoki tomoshabiga ta'siri juda keng: u hissiy, estetik, intellektual, empatik va ijtimoiy jihatdan o'quvchini boyitadi. Obrazlar orqali o'quvchi qahramonlar bilan bog'lanadi, ularning ruhiy kechinmalarini his qiladi, voqealarning mazmunini chuqur anglaydi va asarning g'oyaviy qatlamini idrok etadi.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Badiiy obraz tushunchasini izohlang va uning adabiyotdagi asosiy vazifalarini aytib bering.
2. Metafora, personifikatsiya va allegoriya obrazlilikda qanday rol o'ynaydi? Misollar keltiring.
3. Jahon adabiyotidan bir qahramonni tanlab, uning ichki kechinmalarini tasvirlash usullarini tahlil qiling.
4. O'zbek adabiyotidan bir she'r yoki romandagi qahramon obrazini tasvirlab bering va uning o'quvchiga ta'sirini tushuntiring.
5. Badiiy obraz o'quvchi yoki tomoshabiga qanday hissiy, estetik va intellektual ta'sir ko'rsatadi? Misollar bilan tushuntiring.

Mustaqil ish topshiriqlari:

1. Tanlov asosida o'zbek yoki jahon adabiyotidagi badiiy asardan bir qahramonni oling. Ularining xarakterini, ichki kechinmalarini, harakat va dialog orqali ifodalangan xususiyatlarini yozing. Har bir qismda metafora, allegoriya yoki personifikatsiya kabi badiiy vositalarni aniqlang.
2. O'zingiz yangi qahramon yaratib va uni qisqa hikoya yoki she'r orqali tasvirlang. Qahramon xarakterini, ruhiy holatini, tashqi ko'rinishini batafsil yozing. Kamida 2 ta badiiy vositani (metafora, simvol, personifikatsiya) ishlatib.
3. Jahon va o'zbek adabiyotidagi bir xil mavzu (masalan, sevgi, sadoqat yoki adolatsizlik) bo'yicha ikki qahramonni tanlab, ularning obrazlarini solishtiring. Har bir qahramonning hissiy, estetik va ma'naviy ta'sirini tahlil qiling. Obraz yaratishda ishlatilgan uslublar va badiiy vositalarni solishtiring.

9 - MAVZU. BADIY ASAR TILNING XUSUSIYATLARI

Reja:

1. Badiiy asar tilining estetik vazifasi
2. Badiiy tilning obrazlilik va tasviriyligi
3. Emotsionallik va ta'sirchanlikning badiiy tilga xosligi
4. Til vositalarining individual va muallifona qo'llanishi
5. Badiiy asar tilida xalqona va adabiy unsurlarning uyg'unligi

Badiiy asar tilining eng muhim xususiyatlaridan biri uning estetik vazifani bajarishidir. Badiiy til avvalo o'quvchiga ma'lumot berish uchun emas, balki unda go'zallik hissini uyg'otish, ruhiy ta'sir ko'rsatish va badiiy zavq berish uchun xizmat qiladi. Shu sababli badiiy asarda so'zlar oddiy kundalik nutqdagidek emas, balki maxsus tanlab, badiiy maqsadga muvofiq holda qo'llanadi.

Estetik vazifa tilning ohangdorligi, so'z tanlashdagi noziklik, gap tuzilishining musiqiyligi va tasviriy ifodalar orqali amalga oshadi. Yozuvchi yoki shoir voqeani quruq bayon qilib bermaydi, balki uni estetik shaklda ifodalaydi. Natijada o'quvchi voqeani faqat tushunibgina qolmay, uni his qiladi, tasavvurida jonlantiradi.

Masalan, she'riyatda estetik vazifa ayniqsa yaqqol namoyon bo'ladi. Tabiat tasvirlari, inson kechinmalari ohangdor va obrazli so'zlar orqali berilib, o'quvchida ruhiy uyg'unish hosil qiladi. Proza asarlarida esa estetiklik voqealar tasviri, tafsilotlar, dialoglarning tabiiyligi va badiiy ifoda vositalari orqali yuzaga chiqadi. Hatto fojeali yoki og'ir hayotiy holatlar ham badiiy til orqali estetik shakl kasb etadi. O'zbek adabiyotida Cho'ipon, Abdulla Qodiriy, Oybek asarlarida badiiy tilning estetik vazifasi aniq seziladi. Masalan, qahramonlarning ichki kechinmalari, tabiat manzaralari yoki ijtimoiy muhit tasviri o'quvchiga kuchli ta'sir ko'rsatadi va asarning badiiy qiymatini oshiradi. Xuddi shuningdek, ingliz adabiyotida Shakespeare, Dickens kabi ijodkorlar ham tilning estetik imkoniyatlaridan mahorat bilan foydalangan.

Badiiy asar tilining estetik vazifasi asarni oddiy matndan ajratib turadigan eng muhim belgilardan biridir. Aynan estetiklik orqali badiiy

asar o'quvchining qalbiga yo'l topadi, uning tasavvurini boyitadi va adabiy asarning san'at darajasiga ko'tarilishini ta'minlaydi.

Badiiy asar tilining eng muhim va ajralmas belgilaridan biri — obrazlilik va tasviriyligidir. Obrazlilik badiiy asarda tasvirlangan voqea, hodisa, qahramon va muhitning o'quvchi ongida aniq, jonli va esda qolarli manzara sifatida gavdalanishini ta'minlaydi. Tasviriylik esa shu obrazlarni yaratishda til vositalaridan mahorat bilan foydalanishni anglatadi. Shu jihatdan badiiy til oddiy axborot beruvchi nutqdan tubdan farq qiladi.

Obrazlilik orqali yozuvchi voqeani shunchaki aytib bermaydi, balki uni ko'rsatadi. Masalan, qahramonning qayg'usini "u xafa bo'ldi" deb ifodalash o'rniga, uning yuz ifodasi, sukunati, ichki monologi tasvirlanadi. Natijada o'quvchi bu holatni tasavvur qiladi va uni ich-ichidan his etadi. Aynan mana shu jihat badiiy asarni hayotga yaqin va ta'sirchan qiladi.

Ingliz adabiyotida William Shakespeare asarlarida obrazlilik nihoyatda kuchli. Hamlet tragediyasida qahramonning ichki iztirobi va ruhiy kurashi obrazli monologlar orqali ochiladi. Masalan, Hamletning hayot va o'lim haqidagi mulohazalari bevosita falsafiy fikr emas, balki obrazli nutq orqali beriladi. Bu esa tomoshabin yoki o'quvchini qahramonning ichki olamiga chuqur olib kiradi. Romeo and Juliet asarida esa sevgi va fojiaiy taqdir obrazli tasvirlar orqali yoritilib, yosh qahramonlarning his-tuyg'ulari jonli manzara sifatida gavdalanadi.

O'zbek adabiyotida badiiy tilning obrazliliigi ayniqsa Abdulla Qodiriy va Cho'lpon ijodida yaqqol ko'zga tashlanadi. O'tgan kunlar romanida muallif XIX asr oxiri o'zbek jamiyatini, urf-odatlarini va insonlar ruhiyatini obrazlar orqali tasvirlaydi. Qahramonlarning nutqi, kiyimi, harakati va ichki kechinmalari orqali ularning xarakteri ochiladi. Cho'lpon she'riyatida esa inson qalbidagi iztirob, orzu va umidlar tabiat manzaralari bilan uyg'un holda obrazli tarzda ifodalanadi.

Tasviriylik badiiy tilning yana bir muhim jihati bo'lib, u badiiy vositalar orqali amalga oshadi. Metafora, o'xshatish, jonlantirish va mubolag'a kabi usullar matnii boyitadi va obrazlarni yanada ta'sirchan qiladi. Masalan, tabiat "gapirayotgandek" tasvirlanishi yoki inson his-tuyg'ulari ranglar va tovushlar bilan ifodalanishi tasviriylikning yorqin namunasidir.

Badiiy tilning obrazliliigi va tasviriyliigi asarning estetik qiymatini belgilovchi asosiy omillardan biridir. Aynan shu xususiyat orqali badiiy asar o'quvchini voqea ichiga olib kiradi, uning tasavvurini boyitadi va asar mazmunini chuqurroq anglashga yordam beradi.

Badiiy asar tilining muhim xususiyatlaridan yana biri — emotsionallik va ta'sirchanlikdir. Badiiy til o'quvchiga faqat voqea yoki fikrni yetkazib bermaydi, balki unda ma'lum ruhiy holat, hissiyot va kayfiyatni uyg'otadi. Shu sababli badiiy asar o'quvchining ongiga emas, eng avvalo uning qalbiga ta'sir qiladi.

Emotsionallik badiiy asarda qahramonlarning ichki kechinmalari, ruhiy holati va hissiy iztiroblarini ifodalash orqali namoyon bo'ladi. Yozuvchi qahramonning quvonchi, qo'rquvi, g'ami yoki umidini bevosita aytib bermaydi, balki uning so'zlari, harakati, ichki monologi va atrofi muhit tasviri orqali ko'rsatadi. Natijada o'quvchi qahramonning holatini o'zida his qila boshlaydi.

Masalan, ingliz adabiyotida William Shakespeare dramalarida emotsionallik juda kuchli. Romeo and Juliet asarida yosh qahramonlarning muhabbati, qo'rquvi va fojiaiy taqdiri dialoglar va obrazli nutq orqali chuqur hissiy ta'sir bilan beriladi. Julietning ichki kechinmalari yoki Romeo iztiroblari tomoshabin va o'quvchini befarq qoldirmaydi. Xuddi shuningdek, Hamlet tragediyasida qahramonning ruhiy izlanishlari, shubha va iztiroblari kuchli emotsional nutq orqali ifodalanadi.

O'zbek adabiyotida ham badiiy tilning emotsionalliigi muhim o'rin tutadi. Cho'lpon she'riyatida inson qalbidagi iztirob, sog'inch va ozodlik istagi chuqur hissiy ohangda ifodalanadi. Shoirning lirikasida so'zlar bevosita o'quvchining yuragiga ta'sir qiladi. Abdulla Qodiriyning O'tgan kunlar romanida esa qahramonlarning fojiaiy taqdiri, muhabbat va ayriliq sahnalari o'quvchida achinish, hamdardlik va chuqur hayajon uyg'otadi.

Ta'sirchanlik badiiy tilning emotsionalliigi bilan chambarchas bog'liq. Agar asar tili ta'sirchan bo'lsa, u o'quvchini o'ylantiradi, hayajonga soladi va muayyan xulosaga olib keladi. Bunday asarlar o'quvchi xotirasida uzoq saqlanadi, chunki ular inson ruhiyatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Emotsionallik va ta'sirchanlik badiiy asar tilining eng muhim

belgilaridan biri bo'lib, aynan shu xususiyatlar orqali adabiy asar o'quvchi qalbiga yetib boradi va uning ruhiy olamini boyitadi.

Badiiy asar tilining muhim xususiyatlaridan biri — til vositalarining individual va muallifona tarzda qo'llanishidir. Har bir ijodkor umumadabiy til imkoniyatlaridan foydalangan holda, ularni o'z dunyoqarashi, uslubi va estetik qarashlariga mos tarzda ishlatadi. Shu sababli har bir yozuvchi yoki sho'irning tili o'ziga xos bo'lib, u boshqa ijodkorlardan ajralib turadi.

Muallifona uslub so'z tanlash, gap tuzish, obraz yaratish va tasvir berish jarayonida namoyon bo'ladi. Bir xil mavzu yoki voqea turli ijodkorlar tomonidan har xil tarzda ifodalanishi mumkin. Masalan, sevgi, ayriliq yoki ijtimoiy adolatsizlik mavzusi ko'plab asarlarda uchraydi, ammo har bir muallif bu mavzuni o'ziga xos til vositalari orqali yoritadi. Natijada asarlar mazmun jihatdan o'xshash bo'lsa-da, badiiy ifodasi bilan farqlanadi.

Ingliz adabiyotida William Shakespearening tili o'zining obrazliligi, metaforalarga boyligi va chuqur falsafiy mazmuni bilan ajralib turadi. Uning dramalaridagi monologlar va dialoglar qahramonlarning ichki olamini ochishga xizmat qiladi. Shakespearega xos bo'lgan so'z o'yinlari, ramziy ifodalar va badiiy mubolag'alar uni boshqa dramaturglardan farqlaydi.

O'zbek adabiyotida Abdulla Qodiriy ijodida muallifona uslub aniq seziladi. U xalqona til unsurlarini adabiy til bilan uyg'unlashtirib, realistlik obrazlar yaratgan. Qahramonlarning nutqi orqali ularning ijtimoiy mavqei, dunyoqarashi va xarakteri ochiladi. Xuddi shuningdek, Cho'lpon she'riyatida lirizm, sodda va samimiy so'z tanlovi muallifning individual uslubini belgilaydi.

Til vositalarining individual qo'llanishi badiiy asarning estetik qiymatini oshiradi va uni tanib olinadigan qiladi. O'quvchi muallif nomini ko'rmasdan ham, asarning tiliga qarab uning kimga tegishli ekanini sezishi mumkin. Shu bois muallifona uslub badiiy asar tilining muhim va ajralmas xususiyati hisoblanadi.

Badiiy asar tilining muhim xususiyatlaridan biri — xalqona va adabiy til unsurlarining uyg'un holda qo'llanishidir. Yozuvchi adabiy til

me'yorlariga tayangan holda, xalq og'zaki nutqiga xos so'zlar, iboralar va ifodalarni asarga singdiradi. Bu holat asarning hayotiyligini oshiradi va qahramonlar nutqini tabiiy qiladi.

Xalqona unsurlar badiiy asarda asosan qahramonlar nutqi orqali namoyon bo'ladi. Oddiy xalq vakillari, hunarmandlar yoki dehqonlar tasvirlanganda ularning nutqi sodda, ravon va jonli bo'ladi. Shu orqali yozuvchi qahramonning ijtimoiy kelib chiqishi, dunyoqarashi va ruhiy holatini ochib beradi. Adabiy til esa asarning umumiy bayonida, muallif nutqida yetakchi o'rinni egallaydi va matnning badiiy yaxlitligini ta'minlaydi.

Masalan, o'zbek adabiyotida Abdulla Qodiriy asarlarida xalqona va adabiy til uyg'unligi yaqqol ko'zga tashlanadi. O'tgan kunlar romanida muallif nutqi adabiy me'yorlarga asoslangan bo'lsa, qahramonlar dialoglarida xalqona iboralar, maqollar va kundalik nutq unsurlari uchraydi. Bu holat asar voqealarini yanada ishonarli va hayotga yaqin qiladi.

Ingliz adabiyotida ham bu xususiyatni kuzatish mumkin. Charles Dickens romanlarida oddiy xalq vakillarining nutqi soddarroq va jonli beriladi, muallif nutqi esa adabiy va tasviriy bo'ladi. Shu orqali qahramonlarning ijtimoiy mavqei va xarakteri til orqali ochib beriladi.

Xalqona va adabiy til unsurlarining uyg'unligi badiiy asarning ta'sirchanligini oshiradi. O'quvchi qahramonlarni sun'iy emas, balki tirik inson sifatida qabul qiladi. Shu bilan birga, adabiy til asarning estetik darajasini saqlab turadi va uni o'quv qo'llanma hamda ilmiy talablarga mos qiladi.

Xulosa qilib aytganda, badiiy asar tilida xalqona va adabiy unsurlarning uyg'unligi asarning hayotiyligi, ta'sirchanligi va badiiy mukammalligini ta'minlaydigan muhim omillardan biridir.

Badiiy asar tili adabiy asarning mazmuni va g'oyasini o'quvchiga yetkazishda hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan asosiy vositadir. Badiiy til oddiy axborot berish bilan cheklanmay, o'quvchida estetik zavq uyg'otadi, hissiy ta'sir ko'rsatadi va asarni san'at darajasiga ko'taradi. Shu sababli badiiy asar tili o'ziga xos qonuniyatlar va xususiyatlarga ega bo'ladi.

Tahlil jarayonida ko'rindiki, badiiy asar tilining estetik vazifasi

10-MAVZU. ADABIY TUR VA JANRLAR. EPIK TUR VA UNING JANRLARI

Reja:

1. Adabiy tur tushunchasi va uning asosiy xususiyatlari
2. Adabiy janr tushunchasi va janrlar tizimi
3. Epik tur: tushunchasi va asosiy belgilari
4. Epik tur janrlari: roman, qissa, hikoya
5. Epik tur janrlarining zamonaviy adabiyotdagi o'rni va rivojlanishi.

Adabiy tur deganda badiiy adabiyotdagi asarlarni ularning g'oyaviy-mohiyati, shakli va badiiy ifodasi asosida umumiy xususiyatlari bilan guruhlash tushuniladi. Bu tushuncha adabiyotshunoslikda muhim o'rinni egallaydi, chunki u orqali adabiy asarlarni tahlil qilish, ularning o'zaro bog'liqligini anglash va o'quvchilarga aniq tasvir berish mumkin bo'ladi. Adabiy turning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat²⁸:

1. **G'oyaviy yo'nalish** - har bir adabiy tur asarlarning asosiy g'oya va mavzusiga qarab ajraladi. Masalan, epik turda qahramonning tashqi va ichki voqelik bilan bog'liq voqealari, dramatik turda esa asosiy e'tibor qahramonlarning ichki kechinmalari va qarama-qarshi munosabatlariga qaratiladi.

2. **Badiiy ifoda shakli** - adabiy tur asarlari turli badiiy vositalar, uslublar va texnikalar orqali ifodalanadi. Masalan, lirik turda obrazlar va his-tuyg'ularni ifodalashga e'tibor qaratiladi, epik turda esa voqea rivoji va syujet ustunlik qiladi.

3. **Tuzilish va tuzilma** - har bir adabiy turning o'ziga xos tuzilish qoidalari mavjud. Masalan, dramatik tur sahna va epizodlarga bo'linadi, epik tur esa qahramonning hayot yo'li va syujet chiziqlarini o'z ichiga oladi.

Adabiy turlar an'anaviy tarzda uch asosiy turga bo'linadi: *epik, lirik va dramatik*. Har bir tur o'ziga xos janrlar tizimiga ega bo'lib, ularning shakli, g'oya va mavzuga yondashuvi bilan farqlanadi. Masalan, epik tur - voqeaaviy syujet, qahramonlar faoliyati va jamiyat bilan bog'liq

²⁸ Ulug'ov A. *Adabiyotshunoslik nazariyasi*. - T., 2017. 79

asarni go'zallik mezonlari asosida idrok etishga xizmat qiladi. Obrazlilik va tasviriylik orqali esa voqea-hodisalar, qahramonlar va muhit o'quvchi tasavvurida jonli manzara sifatida gavdalanadi. Emotsionallik va ta'sirchanlik badiiy tilning o'quvchi qalbiga yetib borishini ta'minlab, asarning tarbiyaviy va ruhiy ahamiyatini kuchaytiradi.

Shuningdek, til vositalarining individual va muallifona qo'llanishi har bir ijodkorning o'ziga xos uslubini shakllantiradi va badiiy asarni tanib olinadigan qiladi. Xalqona va adabiy til unsurlarining uyg'unligi esa asarning hayotiylik va ishonchlilikini oshirib, qahramonlar nutqini tabiiy va jonli ko'rsatadi.

Badiiy asar tilining barcha xususiyatlari o'zaro uzviy bog'liq bo'lib, ular birgalikda asarning badiiy mukammalligini ta'minlaydi. Aynan badiiy til orqali adabiy asar o'quvchiga kuchli ta'sir ko'rsatadi, uning tafakkuri va estetik didini shakllantiradi hamda adabiyotning jamiyatdagi muhim o'rnini belgilaydi.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Badiiy asar tilining estetik vazifasi nimadan iborat va u qanday til vositalari orqali amalga oshadi?
2. Badiiy tilning obrazlilik va tasviriylik deganda nimani tushunasiz? Misollar bilan izohlang.
3. Emotsionallik va ta'sirchanlik badiiy asar tilida qanday namoyon bo'ladi?
4. Muallifona uslub va individual til xususiyatlari qanday belgilar orqali aniqlanadi?
5. Badiiy asarda xalqona va adabiy til unsurlarining uyg'unligi nima uchun muhim hisoblanadi?

Mustaqil ish topshiriqlari:

1. O'zbek yoki ingliz adabiyotidan bir badiiy asarni tanlab, undagi badiiy tilning estetik va obrazli jihatlarini tahlil qiling.
2. Biror she'r yoki nasriy parchani olib, unda emotsionallik va ta'sirchanlikni yuzaga keltirgan til vositalarini aniqlang.
3. Muayyan yozuvchi yoki shoir ijodidan misollar asosida uning muallifona uslubiga xos til xususiyatlarini yozma tarzda izohlang.

vaziyatlarga e'tibor qaratadi. Lirik tur shaxsiy his-tuyg'ular, kayfiyat va ichki dunyo aks etadi. Dramatik tur esa qahramonlararo munosabatlarni qarama-qarshi voqealar va konfliktlarni markazga oladi²⁹.

Misol uchun : O'zbekiston adabiyotida epik turga mansub Abdulla Qodiriy "O'tgan kunlar" asari, lirik turga mansub Muhammad Yusuf she'rlari, dramatik turga esa Hamid Olimjon sahna asarlari misol bo'la oladi. Shu tarzda, adabiy turning asosiy xususiyatlarini tushunish va tasniflash yozuvchining ijodini va o'quvchining matnni anglashini soddalashtiradi.

Adabiy janr deganda badiiy asarlarni *mazmuni, shakli, mavzu va ifoda uslubiga* ko'ra guruhlash tushuniladi. Janr adabiyotshunoslikda adabiy asarlarni tasniflash va ularning o'zaro bog'liqligini tahlil qilishda muhim vosita hisoblanadi. Adabiy janrlar orqali yozuvchi o'z g'oyasi va fikrini turli shakllarda ifodalashi, o'quvchi esa matnni tez va tushunarli tarzda qabul qilishi mumkin. Janrlar tizimi adabiy turning tarkibiy qismi bo'lib, u **asosiy adabiy turga** qarab shakllanadi. Masalan, *epik tur* ichida roman, qissa, hikoya, doston ; dramatik tur ichida tragediya, komediya, drama ; *lirik tur* ichida esa she'r, doston, ode kabi janrlar mavjud.

Har bir janrning o'ziga xos syujet, qahramonlar, badiiy vositalar va estetik qoidalari mavjud. Adabiy janrning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

1. **Mazmun va mavzu** - har bir janr ma'lum turdagi voqea va muammolarni yoritadi. Masalan, hikoya janrida oddiy hayotiy voqealar qisqa va aniq ifodalanadi, roman esa murakkab syujet va qahramonlar tizimini o'z ichiga oladi.

2. **Shakl va struktura** - janrning o'ziga xos tuzilishi mavjud. Tragediya yoki komediya sahnalar va epizodlarga bo'linadi, hikoya qisqa markaziy syujetga ega bo'ladi.

3. **Badiiy uslub va vositalar** - janrga qarab badiiy vositalar qo'llaniladi. Masalan, she'riy janrlarda metafora, ritm va qo'fiya, epik janrlarda esa syujet va dramatik konflikt ustun bo'ladi.

Misol uchun: O'zbek adabiyotida epik janrga mansub *Abdulla*

²⁹ Quronov D. Adabiy tur va janrlar tizimi. — Toshkent: Akademnashr, 2020. — 35-bet.

Qodiriy "O'tgan kunlar", hikoya janrida Isajon Sulton hikoyalari, dramatik janrda esa Hamid Olimjon sahna asarlari misol bo'la oladi.

Jahon adabiyotida epik janrga Charles Dickens "Great Expectations", dramatik janrga William Shakespeare "Hamlet", lirik janrga esa William Wordsworth she'rlari misol bo'ladi.

Janrlar tizimi orqali adabiy asarlarni guruhlash va ularning o'zaro bog'liqligini aniqlash nafaqat yozuvchining ijodini tushunishga, balki o'quvchining matnni chuqur anglashiga ham yordam beradi.

Shu bois, janr tushunchasi va tizimi adabiyotshunoslikning asosiy ilmiy kategoriyalaridan biri hisoblanadi.

Epik tur adabiyotshunoslikda badiiy asarlarning asosiy turlaridan biri bo'lib, voqeviy syujet, qahramonlarning harakati va jamiyat bilan bog'liq vaziyatlarni markazga oladi. Epik turning eng asosiy xususiyati shundaki, u syujet rivoji orqali inson hayoti va jamiyat haqidagi g'oyalarni etkazadi. Shu sababli epik tur ko'pincha roman, qissa, hikoya, doston kabi janrlarni o'z ichiga oladi.

Epik turning asosiy belgilaridan biri *voqeviylik*dir. Asar voqealari aniq chiziq bo'yicha rivojlanadi, qahramonlar o'z harakatlari va qarorlari orqali syujetni harakatga keltiradi. Masalan, ingliz adabiyotida Charles Dickens "Great Expectations" asarida qahramonlar harakati va ularning hayot yo'li orqali asosiy g'oya ochib beriladi³⁰. Shu bilan birga, o'zbek adabiyotida Abdulla Qodiriy "O'tgan kunlar" asarida qahramonlarning shaxsiy hayoti va jamiyat bilan ziddiyatlari epik turning asosiy xususiyatini tashkil etadi.

Ikkinchi belgisi, *qahramonlarning rivojlanishi va psixologik to'lamidir*. Epik turda qahramonlar faqat tashqi voqealar orqali emas, balki ichki kechinmalari va qarashlari orqali ham ochildi. Misol uchun, ingliz adabiyotida Jane Austen "Pride and Prejudice" romanida qahramonlarning ichki dunyosi va o'zgarishi syujet rivojiga muhim ta'sir ko'rsatadi. O'zbek adabiyotida esa Isajon Sulton hikoyalarda qahramonlarning ichki tafakkuri va ijtimoiy holati epik syujet bilan uyg'unlashgan.

Uchinchi belgi - *zamonaviy ijtimoiy va tarixiy kontekstni aks*

³⁰ Quronov D. Epik tur va uning janrlari. — Toshkent: Akademnashr, 2021. — 62-bet.

*ettirish*dir. Epik tur asarlarida voqealar nafaqat shaxs, balki jamiyat, tarixiy vaziyatlar bilan bog'liq bo'ladi. Masalan, jahon adabiyotida Lev Tolstoy "Urush va Tinchlik" yoki Charles Dickens "Oliver Twist" asarlarida voqealar jamiyat va tarixiy jarayonlar bilan uyg'unlashgan. O'zbek adabiyotida esa Abdulla Qodiriy "O'tgan kunlar" asari XIX asr o'zbek jamiyatini epik uslubda yoritadi.

Epik turning boshqa belgilariga syujetning ko'p qatlamliliigi, voqealarning vaqt va makon jihatidan keng qamrovi, voqealar va qahramonlar o'rtasidagi murakkab munosabatlar kiradi.

Shu tariqa, epik tur nafaqat voqealar bayoni, balki insoniy, ijtimoiy va tarixiy masalalarni badiiy shaklda yorituvchi vosita hisoblanadi.

Hozirgi adabiy jarayonda an'ana va yangilik bir-birini to'ldiruvchi, ammo o'ziga xos funksiyaga ega tushunchalardir.

An'ana adabiyot tarixida shakllangan, avlodlar-avlodga yetib kelgan badiiy tajribalar, janrlar va mavzular tizimini bildiradi. U milliy qadriyatlar, estetik me'yorlar va tarixiy tajribani saqlashga xizmat qiladi.

Yangilik esa muallifning o'z davri talablariga mos yangi g'oya, janr, badiiy shakl va ifoda vositalarini yaratish qobiliyatidir. Shu bilan zamonaviy adabiyotda an'ana va yangilik qarama-qarshi emas, balki bir-birini boyitadi. Yozuvchi milliy merosga tayanib, lekin yangi shakl va g'oyalarni kiritadi, bu esa badiiy asarni yanada zamonaviy va o'quvchi uchun qiziqarli qiladi.

O'zbek adabiyotida bu munosabatni quyidagi misollar orqali ko'rish mumkin. Abdulla Qodiriy "O'tgan kunlar" asarida XIX asr o'zbek jamiyatining urf-odatlarini, ijtimoiy munosabatlari an'anaviy tarzda saqlangan.

Ingliz adabiyotida ham an'ana va yangilik uyg'unligi muhim rol o'ynaydi. Charlotte Bronte "Jane Eyre" romani ingliz viktoriya davri ijtimoiy qadriyatlarini aks ettiradi, lekin qahramonning mustaqilligi va shaxsiy erkinlik izlanishi yangilik sifatida namoyon bo'ladi. George Orwell "1984" asari esa zamonaviy distopik janr orqali klassik viktoriya davri ijtimoiy va siyosiy an'analarni yangicha talqin qiladi.

Shunday qilib, zamonaviy adabiyotda an'ana va yangilik uyg'unligi adabiyotning tirik, dinamik va davr bilan hamnafas hodisa ekanini

ko'rsatadi. Shu sababli yozuvchilar yangi ifoda vositalarini izlar ekan, milliy va badiiy an'anani e'tibordan chetda qoldirmasliklari muhimdir. Hozirgi adabiy jarayonda globallashuv va ommaviy madaniyat badiiy ijodga katta ta'sir ko'rsatmoqda. Globallashuv jarayoni turli xalqlar madaniyati va adabiyotini bir-biriga yaqinlashtiradi, shu bilan milliy adabiyotning o'ziga xosligi yangi kontekstda namoyon bo'ladi. Ommaviy madaniyat esa adabiy asarlarni keng auditoriyaga yetkazish vositasi sifatida ahamiyat kasb etadi.

O'zbek adabiyotida globallashuvning ta'siri quyidagicha namoyon bo'ladi: **Hamid Ismoilov**ning asarlarida milliy an'ana va xalqaro madaniyat elementlari uyg'unlashgan, bu orqali o'zbek ijtimoiy voqealari jahon adabiy kontekstida talqin qilinadi.

Sanjar Zokirovning yosh avlod hikoyalari va qisqa romanlarida esa internet va ijtimoiy tarmoqlarda mashhur bo'lgan uslublar, zamonaviy voqealar badiiy shakliga kiritilgan.

Ingliz adabiyotida ham globallashuv va ommaviy madaniyat sezilarli rol o'ynaydi:

J.K. Rowling "Harry Potter" seriyasi nafaqat ingliz madaniyatining elementlarini aks ettiradi, balki global auditoriya uchun ham tushunarli va qiziqarli bo'lgan badiiy shaklni yaratadi.

Neil Gaiman "American Gods" asarida esa xalq folklori va zamonaviy global madaniyat elementlari uyg'unlashgan, bu esa adabiy g'oya va janrni boyitadi.

Globallashuv va ommaviy madaniyat natijasida zamonaviy adabiyotda quyidagi tendensiyalar kuzatiladi:

1. Badiiy asarlar ko'proq **ko'p qatlamli va interdisciplinary** xususiyatga ega bo'ladi.
2. Yangi janr va badiiy shakllar paydo bo'ladi, masalan, urban fantasy, distopiya va internet hikoyalari.
3. Yozuvchi va o'quvchi o'rtasidagi interaktivlik kuchayadi; ijtimoiy tarmoqlar orqali asarlar tez tarqaladi va o'quvchi fikri tezkor aks etadi.
4. Milliy va xalqaro madaniyat uyg'unligi orqali adabiyotning global qamrovi kengayadi.

Shunday qilib, globallashuv va ommaviy madaniyat hozirgi adabiy jarayonga ijodiy imkoniyatlarni kengaytiruvchi, milliy va jahon madaniyatini uyg'unlashtiruvchi omil sifatida ta'sir qiladi¹.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Adabiy tur tushunchasi nima va uning asosiy xususiyatlari qanday?
2. Adabiy janr tushunchasi va janrlar tizimi qanday shakllangan? Misol keltiring.
3. Epik turning asosiy belgilarini tushuntiring va o'zbek yoki ingliz adabiyotidan misol keltiring.
4. Hozirgi adabiy jarayonda an'ana va yangilik munosabati qanday namoyon bo'ladi? Misollar bilan tushuntiring.
5. Globallashuv va ommaviy madaniyat hozirgi adabiy jarayonga qanday ta'sir qiladi?

Mustaqil ish topshiriqlari:

1. Tahliliy ish: Tanlangan bir epik janrdagi badiiy asarni o'qib, uning syujet, qahramonlar, mavzu va g'oya jihatlarini tahlil qiling. Natijani 1-1,5 betlik yozma ish shaklida taqdim eting.
2. Qiyosiy ish: O'zbek va ingliz adabiyotidan bittadan epik janrdagi asarni tanlab, ularning an'ana va yangilik elementlarini solishtiring. Natijani matn yoki jadval ko'rinishida yozing.
3. Tadqiqot ishi: Zamonaviy adabiyotda globallashuv va ommaviy madaniyat ta'siri qanday namoyon bo'layotganini o'rganing va bir nechta misol (kitob, film, serial yoki ijtimoiy tarmoq) keltirib, 1-2 betlik xulosa yozing.

11-MAVZU. LIRIK VA DRAMATIK TURNING JANRLARI

Reja:

1. Lirik tur: tushunchasi va asosiy xususiyatlari - shaxsiy his-tuyg'ular, kayfiyat va ichki dunyoni ifodalashga qaratilgan badiiy tur.
2. Lirik janrlar - she'r, ode, ruboiy, g'azal va boshqa an'anaviy shakllar.
3. Lirik janrlar misollari - Alisher Navoiy g'azallari, Abdulla Oripov she'r'lari (o'zbek adabiyoti), William Wordsworth va Percy Bysshe Shelley she'r'lari (ingliz adabiyoti).
4. Dramatik tur: tushunchasi va asosiy xususiyatlari - qahramonlararo konflikt va voqealar sahnada yoki o'quvchi oldida rivojlanadi; voqealar lohki va tashqi qarama-qarshiliklarga asoslanadi.
5. Dramatik janrlar - tragediya, komediya, drama.
6. Dramatik janrlar misollari - Hamid Olimjon sahna asarlari, William Shakespeare "Hamlet" va "Romeo and Juliet".

Lirik tur adabiyotshunoslikda badiiy adabiyotning asosiy turlaridan biri bo'lib, u shaxsiy hissiyot, kayfiyat, ruhiy holat va ichki dunyoni ifodalashga qaratilgan. Bu turda syujet ikkinchi darajali bo'lib, asosan qahramonning hissiy kechinmalari va ularning sub'yektiv tasviri asosiy o'rinda turadi³¹. Shu sababli lirik tur asarlari qisqa shaklda bo'lishi mumkin, lekin badiiy vositalar va estetik tasvirlar orqali chuqur his-tuyg'ularni etkazadi.

Asosiy xususiyatlari quyidagilar:

1. Shaxsiy his-tuyg'ular markazda bo'lishi - lirik asar qahramonning ichki kechinmalari, ruhiy holati va kayfiyatini o'quvchiga etkazadi.
2. Misol uchun: Alisher Navoiy g'azallarida sevgi, muhabbat, sadoqat kabi hissiyotlar markaziy o'rinda turadi. Ingliz adabiyotida William Wordsworth "I Wandered Lonely as a Cloud" she'rida insonning tabiat bilan uyg'un ruhiy holati tasvirlangan.
3. Qisqa shakl va ritmga e'tibor - lirik asarlar ko'pincha she'r, ode

³¹ Ahmedov S. *Adabiyotshunoslik asoslari*. - T., 2019.

yoki ruboiy shaklida bo'lib, ritm, qofiya, takror va badiiy vositalar orqali his-tuyg'ularni kuchaytiradi. Masalan, Abdulla Oripov she'rlarida qofiya va ritm hissiy kuchni oshiradi.

4. Tasviriylilik va obrazlilik - voqealar syujet orqali emas, balki obrazlar, metaforalar va tasvirlar orqali etkaziladi. Masalan, Wordsworth she'rida tabiat tasviri inson ruhiy holatini aks ettiruvchi vosita sifatida ishlatiladi.

5. Sub'yektivlik - lirik tur asarlarida muallif yoki qahramonning shaxsiy dunyoqarashi, kayfiyati va qarashlari asosiy ahamiyatga ega. Misol uchun:

Percy Bysshe Shelley "Ode to the West Wind" she'rida tabiat fenomenlari orqali shaxsiy ichki kechinmalar tasvirlanadi.

6. Emotsional ta'sir - lirik asar o'quvchida estetik va hissiy tajriba yaratadi. Shaxsiy kayfiyat, muhabbat, qayg'u yoki tabiat bilan uyg'unlik o'quvchida hissiy rezonans hosil qiladi.

7. Tematik xilma-xillik - lirik turda sevgi, tabiat, milliy qadriyat, inson ruhiyati, ijtimoiy masalalar kabi mavzular keng qamrovda yoritiladi.

Masalan, Alisher Navoiy g'azallari sevgi va insoniy qadriyatlarni, Abdulla Oripov she'rlari esa milliy mustaqillik va ijtimoiy mavzularni yoritadi.

Lirik tur badiiy adabiyotning eng sub'yektiv va hissiy jihatdan boy turlaridan biridir. U shaxsiy his-tuyg'ularni badiiy vositalar orqali tasvirlash, o'quvchida estetik va emotsional tajriba yaratish imkonini beradi. Shu sababli lirik tur asarlari milliy va jahon adabiyotida doimiy ravishda yaratilib kelmoqda³².

O'zbek adabiyotidan Alisher Navoiy g'azallari, Abdulla Oripov she'rlari, Muhammad Yusuf she'rlarini misol qilsak, ingliz adabiyotidan William Wordsworth "I Wandered Lonely as a Cloud", Percy Bysshe Shelley "Ode to the West Wind", John Keats "Ode on a Grecian Urn"larni ko'rishimiz mumkin.

Lirik turning janrlari - bu adabiyotning eng hissiy va shaxsiy qismi bo'lib, ular muallifning ichki kechinmalari, kayfiyati va ruhiy

holatini o'quvchiga yetkazishga xizmat qiladi. Lirik janrlar tarix davomida shakllangan va har biri o'ziga xos badiiy xususiyatlarga ega. Shu sababli, lirik tur janrlarini o'rganish nafaqat badiiy tahlil, balki o'quvchida estetik va hissiy tajriba hosil qilishga yordam beradi.

She'r lirik turning eng keng tarqalgan va mashhur janridir. U qisqa shaklda hissiy kechinmalarni yetkazadi, qofiya, ritm, metafora va boshqa badiiy vositalar orqali o'quvchida chuqur ta'sir qoldiradi.

Masalan, o'zbek adabiyotida Alisher Navoiy g'azallari sevgi, muhabbat va sadoqat hissiyotlarini ifodalashda ajoyib namunadir. Shu bilan birga, ingliz adabiyotida William Wordsworth "I Wandered Lonely as a Cloud" she'ri insonning tabiat bilan uyg'un ruhiy holatini aks ettiradi, bu orqali o'quvchi ham shunday hissiy kechinmalarga ega bo'ladi.

Ode/Qasida janri esa bayramona yoki nufuzli kayfiyatga ega lirik asar bo'lib, odatda ma'lum bir shaxs, hodisa yoki tuyg'uga bag'ishlanadi. U tilning boyligi va ritmik uyg'unligi bilan ajralib turadi.

Masalan, John Keats "Ode on a Grecian Urn" va Percy Bysshe Shelley "Ode to the West Wind" asarlarida tabiat va inson ruhiyati uyg'unligi orqali hissiy tajriba yaratiladi. O'zbek adabiyotida esa Abdulla Oripovning milliy qadriyatlar va mustaqillikka bag'ishlangan she'rlari ode janrining boyliklarini namoyon qiladi.

Ruboiy janri qisqa, to'rt misralik shaklda bo'lib, sevgi, hayot falsafasi va tabiatni ifodalashga xizmat qiladi. Alisher Navoiy va Bobur ruboiylarida insonning ichki dunyosi, sevgisi va falsafiy qarashlari qisqa va aniq shaklda ifodalanadi. Shu bilan birga, Eron adabiyotidagi Omar Xayyom ruboiylari ham hayot, muhabbat va insoniy qadriyatlarni qisqa, lekin chuqur ma'noda etkazadi. Ruboiy janri sub'yektivlik va falsafiy mulohaza jihatidan boy bo'lib, o'quvchida chuqur estetik va emotsional ta'sir qoldiradi.

G'azal ham sevgi, tabiat, dard va orzu mavzularini ifodalovchi lirik janr bo'lib, takroriy ohang, metaforalar va boy til vositalari orqali hissiy ta'sirni oshiradi. O'zbek adabiyotida Navoiy va Cho'lpon g'azallari bunaqa janrning eng yaxshi namunalari hisoblanadi, ular qisqa, lekin ma'noli tasvirlar orqali o'quvchida chuqur hissiy rezonans hosil qiladi.

Ba'zi qissa va dostonlarda epik voqealarga qo'shimcha tarzda lirik

³² Quronov D. Adabiyotshunoslik asoslari. — Toshkent: Akademnashr, 2020. — 47-bet.

fenomenlari orqali ifodalaydi, bu esa o'quvchida chuqur estetik va hissiy ta'sir qoldiradi.

Shu tariqa, **lirik janr misollari** o'quvchiga nafaqat muallifning shaxsiy dunyosini tushunish imkonini beradi, balki hissiy tajriba va estetik zavq beradi. O'zbek va ingliz adabiyoti misollarida lirik janrlar sevgi, tabiat, inson ruhiyati va ijtimoiy qadriyatlarini tasvirlash orqali o'quvchiga chuqur hissiy va badiiy tajriba taqdim etadi.

Dramatik janrlar adabiyotning eng ta'sirli turlaridan biri bo'lib, ularning asosiy xususiyati qahramonlararo konflikt va voqealarning sahna yoki matn orqali rivojlanishidir. Bu janr orqali muallif nafaqat voqeani tasvirlaydi, balki qahramonlarning ichki kechinmalarini va tashqi qarama-qarshiliklarni ham o'quvchi yoki tomoshabiga yetkazadi. Shu bois, dramatik janrlar inson ruhiyati, ijtimoiy munosabatlar va estetik tafakkurni chuqurroq anglashga yordam beradi.

Tragediya dramatik janrning eng qadimiy va nufuzli shakli bo'lib, unda qahramonlar ichki va tashqi qarama-qarshiliklar bilan yuzlashadi va voqealar ko'pincha fojiali yakun bilan tugaydi. Tragediyaning maqsadi - insoniy kuchlar, axloqiy dilemma va taqdir bilan kurashgan qahramonning ruhiy kechinmalarini o'quvchiga yetkazishdir.

Jahon adabiyotida William Shakespeare "Hamlet" asari tragediyaning klassik namunasi hisoblanadi. Unda Hamlet ota-onasining o'limi, taxtga da'vogarlar bilan kurash va ichki axloqiy dilemma o'rtasida qattiq tortishadi. Har bir harakati va so'zi dramatik tarzda ichki konfliktini ochib beradi, bu esa o'quvchi va tomoshabida kuchli hissiy tajriba uyg'otadi. Shu bilan birga, Shakespeare "Romeo and Juliet" asarida sevgi va oilaviy dushmanliklar o'rtasidagi qarama-qarshilik dramatik va fojiali shaklda tasvirlangan. Bu asarlar insoniy his-tuyg'ularni chuqur va ta'sirli tarzda ifodalaydi.

O'zbek adabiyotida tragediyaning yorqin namunasini Hamid Olimjon "Jaloliddin Manguberd" sahna asari tashkil etadi. Bu asarda qahramon milliy g'urur, jasorat va fidoyilik orqali taqdirga qarshi kurashadi. Shunday qilib, o'quvchi nafaqat qahramonning ichki kechinmalarini, balki ijtimoiy vaziyat bilan bog'liq dramatik jarayonlarni ham his qiladi.

Komediya esa dramatik janrning boshqa shakli bo'lib, unda kulgili

elementlar mavjud. Masalan, qahramonning ichki kechinmalari, sevgisi yoki qayg'usi she'riy shaklda ifodalanadi. O'zbek adabiyotida Alisher Navoiy "Layli va Majnun" dostoni, ingliz adabiyotida Geoffrey Chaucer "The Canterbury Tales"dagi ayrim she'riy epizodlar bunga misol bo'la oladi.

Shu tarzda, lirik janrlar o'zining hissiy, sub'yektiv va estetik boyligi bilan ajralib turadi. Ularning xilma-xilligi nafaqat o'quvchini hissiy jihatdan qamrab oladi, balki badiiy tafakkur va milliy madaniyatni chuqurroq anglashga yordam beradi.

Lirik janrlar adabiyotning eng hissiy va shaxsiy qismidir. Ular muallifning ichki kechinmalari, ruhiy holati va kayfiyatini o'quvchiga yetkazishga xizmat qiladi. Shu sababli, lirik janr misollarini o'rganish orqali nafaqat asarning badiiy shaklini, balki muallifning ichki dunyosini ham chuqurroq anglash mumkin.

O'zbek adabiyotida lirik janrning eng yorqin namunasini Alisher Navoiy g'azallari tashkil etadi. Navoiy g'azallarida sevgi, shuqrat, do'stlik va tabiat tasviri chuqur hissiy boylik bilan berilgan. Masalan, u muhabbatni sub'yektiv nuqtai nazardan, qahramonning ichki kechinmalari orqali ifodalaydi. Shu bilan birga, Navoiy g'azallari nafaqat hissiy boylikni, balki milliy til va madaniyatning go'zalligini ham namoyon qiladi.

Zamonaviy o'zbek lirik adabiyotida esa Abdulla Oripov she'rlari muhim o'rin tutadi. Oripov o'z she'rlarida inson ruhiyati, milliy qadriyatlar va ijtimoiy masalalarni chuqur hissiyot bilan tasvirlaydi. Masalan, uning sevgi va insoniylik haqidagi she'rlari o'quvchida chuqur hissiy rezonans hosil qiladi, bu esa lirik janrning eng asosiy vazifalaridan biridir.

Ingliz adabiyotida lirik janr misollari ham shaxsiy hissiyot va ruhiy kechinmalarni kuchli tarzda ifodalaydi. William Wordsworth "I Wandered Lonely as a Cloud" she'rida tabiat manzaralari orqali inson ruhiyati va kayfiyati ochiladi. Wordsworthning asarlarida tabiatning tinchligi va go'zalligi qahramonning ichki dunyosiga ta'sir qiladi va o'quvchida ham hissiy tajriba hosil bo'ladi. Shu bilan birga, Percy Bysshe Shelley "Ode to the West Wind" she'rida tabiat voqealari va inson ruhiyatining unligi lirik tarzda tasvirlangan. Shelley o'z kechinmalarini shuhol va tabiat

vaziyatlar, inson xatolari va ijtimoiy tanqid birlashtiriladi. Komediya orqali muallif jamiyatdagi kamchiliklar va inson xatolarini yumor bilan ko'rsatadi, shu bilan birga o'quvchiga axloqiy saboq beradi.

Masalan, jahon adabiyotida Molière "Tartuffe" asarida yolg'onchi va soxta insonlarning kulgili vaziyatlari orqali jamiyatdagi noto'g'ri qadriyatlar tanqid qilinadi. Shu bilan birga, o'zbek adabiyotida Hamza "Bo'riq" asarida odamlarning xatolari va kulgili vaziyatlar dramatik va hazil-uslubida ifodalanadi. Natijada, o'quvchi jamiyatdagi kamchiliklarni tushunadi va hissiy tarzda qiziqish uyg'otadi.

Drama janri esa tragediya va komediya elementlarini uyg'unlashtiradi. Unda qahramonlar real hayotiy muammolar bilan kurashadi, voqealar dramatik, ba'zan fojiali, ba'zan kulgili yakunga ega bo'ladi.

Masalan, jahon adabiyotida Henrik Ibsen "A Doll's House" asarida qahramonning jamiyat bilan ziddiyati va ichki kechinmalari dramatik shaklda tasvirlangan. Shu orqali muallif o'quvchiga ijtimoiy va psixologik masalalarni yetkazadi. O'zbek adabiyotida esa Cho'lpon "Kecha va Kunduz" asarida qahramonlarning ichki kechinmalari va jamiyatdagi ijtimoiy vaziyatlar dramatik tarzda ko'rsatiladi, bu esa o'quvchida shaxsiy va ijtimoiy ziddiyatlarni anglash imkonini yaratadi.

Bugungi kunda dramatik janrlarda lirik elementlar va shaxsiy hissiyotlar keng qo'llaniladi. Bu shuni anglatadiki, qahramonning ichki monologlari yoki hissiy kechinmalari she'riy yoki lirik shaklda berilishi mumkin. Masalan, o'zbek sahna adabiyotida Shukur Xolmirqozov asarlarida qahramonlarning ichki kechinmalari lirik-uslubda ifodalanadi. Jahon adabiyotida esa Tennessee Williams "A Streetcar Named Desire" asarida qahramonlar o'rtasidagi ruhiy ziddiyat va hissiy kechinmalar dramatik va lirik elementlar orqali namoyon qilinadi.

Shu tariqa, dramatik janrlar qahramonlararo konflikt, ichki va tashqi qarama-qarshilik, hissiy va estetik tajribani birlashtirib, o'quvchi va tomoshabiga voqeani kuchli ta'sir bilan yetkazadi, bu esa uni adabiyotning eng boy va ta'sirchan turlaridan biri qiladi³³.

³³ Quronov D. Adabiyotshunoslik asoslari. — Toshkent: Akademnashr, 2020. — 63-65-bet.

O'zbek dramaturgiyasi taraqqiyotida Hamid Olimjon muhim o'rin egallaydi. U nafaqat shoir, balki sahna asarlari orqali dramatik janrning rivojiga katta hissa qo'shgan ijodkoridir. Hamid Olimjonning dramatik asarlarida milliy ruh, tarixiy mavzu va insoniy tuyg'ular uyg'un holda namoyon bo'ladi. Uning sahna asarlarida qahramonlar xarakteri hayotiy, konfliktlar esa tabiiy va ishonarli tarzda tasvirlanadi. Hamid Olimjon dramalarida xalq og'zaki ijodi, tarixiy voqealar va milliy qadriyatlar muhim o'rin tutadi. Qahramonlar ko'pincha jamiyat oldidagi burch, vatanparvarlik, muhabbat va adolat kabi masalalar qarshisida sinovdan o'tadi. Bu esa asarlarning nafaqat badiiy, balki tarbiyaviy ahamiyatini ham oshiradi. Shu sababli Hamid Olimjonning sahna asarlari o'zbek dramatik adabiyotining shakllanishi va rivojlanishida muhim manba hisoblanadi.

Jahon dramaturgiyasida William Shakespeare tragediya janrining eng buyuk namoyandaligidan biri sanaladi. Uning "Hamlet" va "Romeo and Juliet" asarlari dramatik janrning klassik namunalaridir. Bu asarlar inson ruhiyati, ichki ziddiyatlar va jamiyat bilan shaxs o'rtasidagi qarama-qarshiliklarni chuqur ochib berishi bilan ajralib turadi.

"Hamlet" tragediyasida asosiy e'tibor insonning ichki kurashiga, adolat va vijdon masalasiga qaratilgan. Hamlet obrazi orqali muallif inson tafakkuri, shubha, mas'uliyat va axloqiy tanlov muammolarini yoritadi. Asardagi konflikt faqat tashqi voqealar bilan emas, balki qahramonning ichki kechinmalari bilan ham bog'liq bo'lib, bu tragediyaning falsafiy chuqurligini oshiradi.

"Romeo and Juliet" tragediyasi esa sevgi va ijtimoiy to'siqlar o'rtasidagi fojiali ziddiyatni tasvirlaydi. Ikki yoshning sof muhabbati qadimiy adovat qurboniga aylanadi. Ushbu asar dramatik konfliktning emotsional kuchi, dialoglarning ta'sirchanligi va voqealarning keskin rivoji bilan ajralib turadi. Tragediya orqali Shakespeare insoniy his-tuyg'ularning buyukligini va jamiyatdagi adolatsizliklarning ayanchli oqibatlarini ko'rsatib beradi.

Hamid Olimjon sahna asarlari hamda William Shakespeare'ning "Hamlet" va "Romeo and Juliet" tragediyalari dramatik janrning turli qirralarini yorituvchi yorqin misollardir. Ushbu asarlar dramatik janrning

asosiy belgilarini - konflikt, dialog, sahnaviy harakat va kuchli emotsional ta'sirni yaqqol namoyon etadi. Shuning uchun ham ular o'quv qo'llanmalari va adabiyotshunoslik tadqiqotlarida muhim nazariy va amaliy manba sifatida xizmat qiladi.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Tragediya janrining asosiy xususiyatlari nimalardan iborat?
2. Drama janri tragediyadan qaysi jihatlari bilan farqlanadi?
3. Tragediyada konflikt nega murosasiz xarakterga ega bo'ladi?
4. Drama asarlarida qahramonlar qanday muammolar bilan to'qnash keladi?

5. "Hamlet" yoki "Romeo and Juliet" asarini tragediya janriga mansub qilishga sabab bo'lgan omillarni tushuntiring.

Mustaqil ish topshiriqlari:

- 1- topshiriq. William Shakespeare'ning "Hamlet" yoki "Romeo and Juliet" asaridan birini tanlab, uning janri, asosiy konflikti va yakunini qisqacha tahlil qiling. (Hajmi: 8-10 gap)
- 2- topshiriq. Tragediya va drama janrlarini konflikt, qahramon taqdiri va yakun mezonlari asosida taqqoslab yozing.
- 3- topshiriq. "Tragediya va drama inson hayotini turlicha aks ettiradi" mavzusida kichik izoh yozing. (Hajmi: 5-6 gap)

12-MAVZU. ADABIY YO'NALISH VA OQIMLAR

Reja:

1. Adabiy yo'nalish va oqim tushunchasi, ularning adabiyotshunoslikdagi o'rni
2. Adabiy yo'nalishlarning vujudga kelish sabablari va tarixiy asoslari
3. Adabiy oqimlarning asosiy belgilari va badiiy xususiyatlari
4. Jahon adabiyotida yetakchi adabiy yo'nalish va oqimlar (klassitsizm, romantizm, realizm va boshqalar)
5. O'zbek adabiyotida adabiy yo'nalish va oqimlarning shakllanishi va rivoji.

Adabiyot jamiyatning ma'naviy hayoti bilan chambarchas bog'liq bo'lgan san'at turi sifatida doimiy rivojlanishda bo'ladi. Bu rivojlanish jarayonida badiiy tafakkur muayyan estetik tamoyillar, ijtimoiy qarashlar va ijodiy usullar asosida shakllanib, adabiy yo'nalishlar va oqimlarning vujudga kelishiga sabab bo'ladi. Shu bois "adabiy yo'nalish" va "adabiy oqim" tushunchalari adabiyotshunoslik fanining asosiy kategoriyalaridan biri hisoblanadi.

Adabiyotshunoslikda adabiy yo'nalish deganda muayyan tarixiy davrda shakllangan, bir qator yozuvchi va shoirlarni umumiy dunyoqarash, badiiy-estetik ideal, tasvir prinsiplari va ijodiy metod jihatidan birlashtiruvchi keng adabiy hodisa tushuniladi. Adabiy yo'nalishlar odatda ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, falsafiy qarashlar va madaniy muhit bilan uzviy bog'liq holda yuzaga keladi.

Masalan, klassitsizm feodal-monarkhik tuzum va antik san'atga tayangan bo'lsa, romantizm shaxs erkinligi va his-tuyg'ularni ulug'lashga asoslangan, realizm esa hayotni obyektiv va haqqoniy tasvirlash tamoyiliga tayanadi. Bu yo'nalishlar nafaqat badiiy shaklni, balki asar mazmuni, qahramonlar tizimi va muallif pozitsiyasini ham belgilab beradi.

Mashhur adabiyotshunos olimlar (masalan, V. Jirmunskiy, G. Pospelov, B. Sarimskov) ta'kidlaganidek, adabiy yo'nalish adabiyot taraqqiyotining yirik bosqichlarini ifodalovchi tarixiy-estetik hodisa hisoblanadi.

Adabiy oqim adabiy yo'nalish tarkibida shakllanadigan, nisbatan aniq va tor estetik dasturga ega bo'lgan ijodiy harakatdir. Oqimlar ko'pincha muayyan ijodkorlar guruhi, adabiy maktab yoki manifestlar bilan bog'liq holda yuzaga keladi. Ular adabiy yo'nalishning ayrim tamoyillarini rivojlantiradi yoki ularga qarshi chiqadi.

Masalan, realizm yo'nalishi doirasida tanqidiy realizm, naturalizm kabi oqimlar paydo bo'lgan. Romantizm yo'nalishida esa inqilobiy romantizm va konservativ romantizm kabi oqimlarni kuzatish mumkin. Demak, oqim adabiy yo'nalishga nisbatan xususiy, konkret va cheklanganroq tushunchadir.

Adabiyotshunoslik fanida adabiy yo'nalish va oqimlarni o'rganish bir nechta muhim vazifalarni bajaradi:

badiiy asarlarning tarixiy-madaniy kontekstini aniqlash; ijodkor dunyoqarashi va estetik qarashlarini chuqur anglash; adabiy jarayonning izchilligi va qonuniyatlarini ochib berish;

turli davrlardagi asarlarni qiyosiy tahlil qilish imkonini yaratish.

Har bir badiiy asar muayyan adabiy yo'nalish yoki oqim ta'sirida yaratilgani sababli, ushbu tushunchalarsiz asarni to'liq va ilmiy tahlil qilish mushkul. Shu ma'noda adabiy yo'nalish va oqimlar adabiyotshunoslikda nazariy-metodologik asos vazifasini bajaradi.

Adabiy yo'nalish adabiyot rivojining umumiy va yirik bosqichlarini ifodalasa, adabiy oqim shu yo'nalish doirasida yuzaga kelgan xususiy estetik hodisani anglatadi. Har ikki tushuncha adabiy jarayonni ilmiy jihatdan tizimlashtirish, adabiy merosni chuqur va asosli o'rganishda muhim ahamiyatga ega.

Adabiy yo'nalishlar adabiyot tarixida ijtimoiy, madaniy va falsafiy omillarga bog'liq ravishda shakllanadi. Ularning paydo bo'lishi tasodifiy emas, balki jamiyatning muayyan davrdagi rivoj bosqichlari, inson tafakkuri va badiiy ijodiy ehtiyoj bilan izohlanadi.

Adabiy yo'nalishlar ko'pincha jamiyatdagi siyosiy tuzum, sinfiy munosabatlar va tarixiy siljishlar ta'sirida yuzaga keladi. Masalan, klassitsizm Yevropada XVII asrda, monarxiy va feodal tizim kuchli bo'lgan davrda shakllangan. Bu yo'nalishda tartib va me'yoriylik ustuvor bo'lib, antik namunalarni taqlid qilish asosiy prinsip sifatida qabul qilingan. Shu

bilan birga, o'zbek adabiyotida, masalan, Abdulla Qodiriyning "O'tgan kunlar"ida realizmga asoslangan bo'lib, ijtimoiy hayot, oilaviy munosabatlar va tarixiy sharoitni haqqoniy tasvirlaydi.

Adabiy yo'nalishlar shakllanishida falsafiy qarashlar muhim rol o'ynaydi. Masalan, romantizm XIX asr Yevropasida industrializatsiya va ijtimoiy ziddiyatlar kuchaygan davrda yuzaga kelgan. Romantik adabiyotda shaxs erkinligi, his-tuyg'ular va tabiat tasviri ustuvor bo'lgan. Shu o'rinda ingliz adabiyotidagi William Wordsworth she'rlari romantik yo'nalishga yaqqol misol bo'lib, u tabiiy go'zallik va inson ruhiy kechinmalarini alohida qadrlagan. O'zbek adabiyotida esa Cho'lponning she'rlari shaxsiy erkinlik va ichki kechinmalarni romantik uslubda yoritadi³⁴.

Adabiy yo'nalishlar avvalgi shakllar va vositalarning yetarli emasligi sababli ham vujudga keladi. Masalan, realizm romantizmning haddan tashqari hissiyotlilikka berilgan uslubiga qarshi sifatida yuzaga kelgan. Ingliz adabiyotida Charles Dickens romanlari, xususan Oliver Twist, o'sha davr ijtimoiy muammolarini, bolalar va kambag'allar hayotini realistik tarzda tasvirlaydi. Shu bilan birga, o'zbek adabiyotida Abdulla Qodiriy va Cho'lpon ijodida ham realizm tamoyillari - jamiyat hayoti va inson xarakterini haqqoniy yoritish - yaqqol ko'zga tashlanadi.

Har bir milliy adabiyot, global adabiy jarayonga moslashish jarayonida, o'ziga xos yo'nalish va oqimlarni shakllantiradi. Masalan, o'zbek jadid adabiyoti XIX-XX asrda realizm va milliy o'zlikni uyg'unlashtirgan yo'nalish sifatida rivojlangan. Shu bilan birga, ingliz adabiyotidagi Victorian realism va modernizm yo'nalishlari dunyo adabiyotiga ta'sir ko'rsatgan.

Shunday qilib, adabiy yo'nalishlar ijtimoiy sharoit, falsafiy qarash, ichki badiiy ehtiyoj va milliy tarixiy kontekst ta'sirida shakllanadi. Ularni tarixiy va madaniy kontekstda o'rganish adabiy jarayonni chuqur tushunishga imkon beradi. Misollar orqali ko'rish mumkinki, shaxs erkinligi romantizm, ijtimoiy haqiqat realizmda, va tarixiy voqelik klassitsizm o'ziga xos tarzda aks etadi.

Adabiy oqim - bu adabiy yo'nalish ichida yuzaga kelgan, o'ziga xos

³⁴ Саримсоков Б. Адабиёт назарияси. — Тошкент: Ўқитувчи, 2004.

estetik tamoyil va badiiy metodga ega ijodiy harakatdir. Oqimlar ko'pincha muayyan ijodkorlar guruhi yoki adabiy maktab faoliyati bilan bog'liq bo'ladi va adabiy yo'nalishning ayrim jihatlari rivojlaniradi yoki unga yangi qarashlar olib kiradi³⁵. Shu sababli, har bir oqimning belgilari va badiiy xususiyatlarini tushunish orqali biz adabiy yo'nalishning ichki tuzilishini va asarlar Uning asosiy belgilari quyidagilardir:

Birinchi belgi - estetik tamoyilning aniqligi. Har bir oqim o'ziga xos badiiy prinsipga ega bo'lib, ijodkorlar asarlarda shu prinsipni amalga mazmunini yaxshiroq anglashimiz mumkin oshiradi. Masalan, romantik oqimda shaxs erkinligi, ichki kechinmalar va tabiat go'zalligi ustuvor bo'ladi³⁶. Ingliz adabiyotida William Wordsworth'ning "Lyrical Ballads" she'rlari romantik oqimning ana shu badiiy tamoyillarini yoritadi, unda inson ruhiy kechinmalari va tabiat tasviri birinchi o'rinda turadi³⁵.

Shu bilan birga, o'zbek adabiyotida Cho'lpon she'rlari ham romantik oqimning badiiy xususiyatlarini - shaxs erkinligi va ichki his-tuyg'ularni - aniq aks ettiradi.

Ikkinchi belgi - tematik umumiylik. Oqimga mansub ijodkorlar ko'pincha o'xshash mavzularni ishlaydi va badiiy uslubni uyg'unlashtiradi. Masalan, realistlik oqim hayotning ijtimoiy ziddiyatlarini va inson xarakterini haqqoniy tasvirlaydi. Ingliz adabiyotida Charles Dickens'ning *Oliver Twist* romani kambag'allar hayoti va ijtimoiy adolatsizlikni realistlik tarzda yoritadi. O'zbek adabiyotida esa Abdulla Qodiriyning *O'tgan kunlar* romani realistlik badiiy prinsipga asoslangan bo'lib, davr ijtimoiy hayotini va inson xarakterini tafsilotlari bilan tasvirlaydi.

Uchinchi belgi - stilistik va badiiy uslubning o'ziga xosligi. Har bir oqim ijodkorlari til va obraz yaratish uslubida umumiy xususiyatlarga ega. Masalan, romantik oqimda metaforalar va lirizm ustun bo'lsa, realizm va naturalizm tafsilotga, hayotning haqqoniy ko'rinishiga sodiqlik asosiy o'rin tutadi. Ingliz adabiyotida Thomas Hardy'ning *Tess of the d'Urbervilles* romanida naturalizmning xususiyatlari - muhit va irsiylik ta'siri orqali inson hayotini tushuntirish - yaqqol ko'rinadi. Shu bilan birga,

o'zbek adabiyotida Abdulla Qodiriyning qisqa hikoyalari ham shunday realistlik va naturalistik tamoyillarni o'zida mujassamlashtiradi³⁶.

To'rtinchi belgi - ijodkorlar guruhi bilan bog'liqlik. Oqimlar ko'pincha adabiy maktab, guruh yoki manifest orqali shakllanadi va shu orqali badiiy tamoyillar ijodkorlar o'rtasida umumiy bo'ladi. Masalan, ingliz romantik oqimi yozuvchilari o'zaro aloqada bo'lib, bir-birining ishlardan ilhom olgan. O'zbek adabiyotida esa jadid adabiy oqimi ijodkorlari xalq ma'rifati va ijtimoiy ongini oshirishga xizmat qiluvchi birlashtiruvchi tamoyilga asoslangan.

Adabiy oqimlar o'ziga xos estetik tamoyil, tematik uyg'unlik, stilistik xususiyatlar va ijodkorlar guruhi bilan bog'liqlik orqali ajralib turadi. Har bir oqimning badiiy prinsiplari ijodkorlar tomonidan asarlarda amalga oshiriladi, shuningdek, ular o'zaro bog'langan mavzular va umumiy uslub orqali tanib olinadi.

Masalan, romantik oqim insonning ichki kechinmalarini, shaxs erkinligini va tabiat go'zalligini yoritadi, realistlik va naturalistik oqim esa hayotning haqqoniy ko'rinishi, ijtimoiy ziddiyatlar va xarakter tafsilotlarini aks ettiradi.

Shu bilan birga, oqimlar ijodkorlar guruhi yoki adabiy maktab orqali shakllanib, badiiy tamoyillarni umumlashtiradi va rivojlaniradi. Ingliz va o'zbek adabiyotidagi misollar (William Wordsworth, Thomas Hardy, Charles Dickens, Cho'lpon, Abdulla Qodiriy) orqali ko'rish mumkinki, har bir oqim nafaqat o'z davrining estetik va badiiy talablari, balki jamiyatning ijtimoiy va madaniy xususiyatlarini ham aks ettiradi. Shu bois, adabiy oqimlarni o'rganish orqali biz nafaqat asar mazmunini, balki ijodkorning badiiy qarashlarini va davr madaniyatini yaxshiroq anglaymiz.

Ingliz va O'zbek adabiyotidan quyidagi misollarga murojaat qilamiz:

³⁵ Саримсоков Ъ. Адабиёт назарияси: ўқув қўлланма. — Тошкент: Ўқитувчи, 2004.

³⁶ Жирмунский В. М. Литературные направления и течения. — Л.: Наука, 1977.

Jadval 1. Ingliz va O'zbek adabiyotidan misollar.

Oqim / Yo'nalish	Ingliz adabiyotidan misol	O'zbek adabiyotidan misol	Badiiy xususiyati
Romantik oqim	William Wordsworth "Lyrical Ballads"	Cho'lon she'rlari	Shaxs erkinligi, ichki kechinmalar, tabiat go'zalligi
Realistik oqim	Charles Dickens "Oliver Twist"	Abdulla Qodiriy "O'tgan kunlar"	Hayotning haqiqiyligi, ijtimoiy muammolar, xarakter tafsilotlari
Naturalizm	Thomas Hardy "Tess of the d'Urbervilles"	Abdulla Qodiriy qisqa hikoyalari	Muayyan muhit va irsiylik inson hayotiga ta'siri
Modernizm	James Joyce "Ulysses"	Abdulla Oripov she'rlari	Ichki psixologik tahlil, yangi til va kompozitsiya uslubi

Adabiy oqimlarni o'rganish orqali biz nafaqat adabiy yo'nalishning ichki tuzilishini, balki har bir davr adabiy jarayoni va ijodkorlarning badiiy qarashlarini yaxshiroq tushunamiz. Shu bilan birga, Ingliz va O'zbek adabiyotidan misollar yordamida oqimning global va milliy o'ziga xosliklarini ko'rish mumkin.

Jahon va O'zbek adabiyotida yetakchi yo'nalishlarga diqqat qaratib:

Adabiyot tarixida yetakchi yo'nalishlar - bu davrning ijtimoiy, madaniy va falsafiy ehtiyojlariga mos keladigan asosiy estetik harakatlardir. Ular nafaqat badiiy shakl va mazmunni belgilaydi, balki jamiyatning ruhiy, intellektual va ma'naviy rivojini aks ettiradi. Shu sababli, har bir davr adabiy jarayonini to'liq tushunish uchun yetakchi yo'nalishlarni o'rganish juda muhimdir.

Jahon adabiyotida yetakchi yo'nalishlar quyidagilardir:

XVII-XIX asrlarda Yevropa adabiyoti bir necha yetakchi yo'nalish orqali rivojlandi. Klassitsizm bu davrning tartib, qat'iy me'yor va antik namunalarni qadrlash prinsiplariga asoslangan yo'nalishidir. Masalan,

ingliz dramaturgi William Shakespearenining "Hamlet" va "Romeo and Juliet" asarlari dramatik janrga mansub bo'lishiga qaramay, klassitsizmga xos tartib va qahramonlarning ichki qarama-qarshiliklarini yoritadi. Bu asarlar orqali inson ruhiyatidagi murakkabliklar va ijtimoiy masalalar qanday badiiy ifodalanishi yaqqol ko'rinadi.

Keyingi davrda, XVIII asr oxiri - XIX asr boshida yuzaga kelgan romantik yo'nalish shaxs erkinligi va ichki kechinmalarni oldinga chiqardi. Romantik adabiyot inson his-tuyg'ulari, tabiat go'zalligi va inson ruhining cheksiz imkoniyatlarini madh etadi. Ingliz adabiyotida William Wordsworth va Percy Bysshe Shelley asarlari romantik oqimning bu tamoyillarini aniq namoyish etadi. Shu bilan birga, o'zbek adabiyotida Cho'lonning she'rlari shaxsiy erkinlik va ichki kechinmalarni romantik uslubda yoritadi. Romantik oqimning asosiy badiiy xususiyati shundaki, u insonning ichki dunyosini tashqi voqelik bilan uyg'unlashtiradi va hissiy rezonans yaratadi.

XIX asr oxiri va XX asr boshida esa realizm va naturalizm yetakchi yo'nalish sifatida shakllandi. Ushbu yo'nalish hayotning ijtimoiy ziddiyatlarini, inson xarakterini va muhiting inson hayotiga ta'sirini haqqoniy yoritishga urg'u beradi. Ingliz adabiyotida Charles Dickensning "Oliver Twist" asari kambag'allar hayoti va ijtimoiy adolatsizlikni, Thomas Hardyning "Tess of the d'Urbervilles" esa inson hayotiga muhit va merosning ta'sirini chuqur tasvirlaydi.

O'zbek adabiyotida esa Abdulla Qodiriyning "O'tgan kunlar" romani realistlik prinsipiga asoslangan bo'lib, o'sha davr jamiyati, ijtimoiy va oilaviy munosabatlarni tafsilotlari bilan aks ettiradi. XX asr boshidan boshlab modernizm adabiy jarayonda yangi shakllar va til imkoniyatlarini kiritdi. Modernizm inson psixologiyasi, xotira va ichki kechinmalarni tahlil qilishga urg'u beradi. Ingliz adabiyotida James Joycing "Ulysses" romani modernizmning asosiy xususiyatlarini - ichki monolog, vaqt va makon bilan o'ynash, til va kompozitsiya tajribalari - aniq namoyish etadi. O'zbek adabiyotida esa Abdulla Oripovning she'rlari va lirik asarlari modernizmning milliy variantini shakllantiradi³⁷.

³⁷ Саримсоқов Ё. Адабиёт назарияси: ўқув қўланма. — Тошкент: Ўқитувчи, 2004.

O'zbek adabiyotida yetakchi yo'nalishlar:

O'zbek adabiyotida ham global adabiy jarayonlarga moslashgan holda bir nechta yetakchi yo'nalishlar yuzaga kelgan. Jadid adabiyoti XIX-XX asrda milliy o'zlikni saqlab qolgan holda ijtimoiy ma'rifatni ilgari surgan. Jadid ijodkorlari orqali realizm va romantik elementlar uyg'unlashib, xalq hayotining haqqoniy tasviri, shaxsiy erkinlik va ma'naviy qadriyatlar asosiy badiiy tamoyilga aylangan. Shu davr ijodkorlaridan Abdulla Qodiriy va Cho'iponning asarlari badiiy uslub va mavzu jihatdan yetakchi yo'nalishlarni namoyish etadi.

O'zbek adabiyotida, shuningdek, modernizm elementlari ham uchraydi. Masalan, Abdulla Oripovning she'rlari ichki psixologik tahlil, yangi til va kompozitsiya uslubini o'zida mujassamlashtirib, global adabiyotdagi modernizm tendensiyalarini milliy kontekstga moslashtiradi. Shu tarzda, o'zbek adabiyoti global jarayon bilan uzviy bog'liq bo'lib, milliy va xalqaro adabiyot o'rtasidagi integratsiyani namoyish etadi.

Jadval 2. Ingliz va o'zbek adabiyotida jarayonlar:

Yo'nalish/ Oqim	Jahon adabiyotidan	O'zbek adabiyotidan	Badiiy xususiyatlari
Klassitsizm	William Shakespeare "Hamlet", "Romeo and Juliet"	-	Qat'iy me'yori, ichki qarama-qarshilik, tartib
Romantik oqim	William Wordsworth "Lyrical Ballads"	Cho'ipon she'rlari	Shaxs erkinligi, ichki kechinmalar, tabiat tasviri
Realizm Naturalizm	Charles Dickens "Oliver Twist", Thomas Hardy "Tess of the d'Urbervilles"	Abdulla Qodiriy "O'tgan kunlar"	Haqiqiy hayot, ijtimoiy muammolar, xarakter tafsilotlari
Modernizm	James Joyce "Ulysses"	Abdulla Oripov she'rlari	Ichki psixologik tahlil, yangi til va kompozitsiya uslubi

Shunday qilib, jahonda va O'zbek adabiyotida yetakchi yo'nalishlar har bir davrning ijtimoiy, madaniy va falsafiy ehtiyojlariga javob beradi. Ingliz adabiyotida romantizm, realizm va modernizm, o'zbek adabiyotida esa jadid adabiyoti, realizm va modernizmning milliy variantlari - badiiy prinsip va mavzularni uyg'unlashtiradi. Shu tarzda, global va milliy adabiyot o'rtasidagi aloqani tushunish mumkin bo'ladi, va har bir asarning ichki tuzilishi, badiiy xususiyati va mavzusi yaxshiroq anglanadi.

Adabiyot har doim jamiyatning ijtimoiy, madaniy va texnologik o'zgarishlariga javob beruvchi jarayon bo'lgan. XXI asr adabiyotida esa zamonaviy tendensiyalar o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi: ular globalizm, multimedia vositalari, interaktivlik va milliy o'zlikni uyg'unlashtirish kabi jihatlarini o'z ichiga oladi. Shu sababli, zamonaviy adabiy oqimlar va yo'nalishlarni o'rganish orqali nafaqat badiiy jarayonni, balki bugungi kun jamiyati va madaniy muhitini ham yaxshiroq tushunish mumkin.

Zamonaviy adabiyotda globalizm yetakchi tendensiyalardan biridir. Bu oqim adabiyotning milliy chegaralarini kengaytirib, xalqaro adabiyot jarayoniga integratsiya qilishni nazarda tutadi. Ingliz adabiyotida Zadie Smith, Salman Rushdie kabi yozuvchilar o'z asarlarida turli millat, madaniyat va tarixiy kontekstni uyg'unlashtirib, global adabiyotning shakllanishida yetakchi rol o'ynaydi³⁸. O'zbek adabiyotida esa Abdulla Qodiriyning modern variantlari, shuningdek, bugungi yosh ijodkorlarning hikoya va romanlari milliy mavzuni global adabiyot tendensiyalari bilan uyg'unlashtiradi.

Zamonaviy tendensiyalardan yana biri - raqamli adabiyot va multimedia vositalari. Elektron kitoblar, interaktiv she'rlar, audio va video asarlar adabiy jarayonni yangi bosqichga olib chiqmoqda. Ingliz adabiyotida interaktiv romanlar va elektron she'riyat orqali o'quvchi ijodiy jarayonning bir qismiga aylanadi. O'zbek adabiyotida ham yosh yozuvchilar raqamli platformalarda hikoya, she'r va dramatik asarlarini e'lon qilib, o'quvchi bilan interaktiv aloqani rivojlantirmoqda.

³⁸ Гуревич А. Я. История мировой литературы: Новейший период. — М.: Высшая школа, 2001.

Zamonaviy adabiyot milliy o'zlikni saqlagan holda global tendensiyalar bilan uyg'unlashadi. Bu jarayon adabiyotning milliy qadriyatlarini xalqaro miqyosda tanitishga xizmat qiladi. Masalan, ingliz adabiyotida Chimamanda Ngozi Adichie asarlari Nigeriya milliy madaniyati va global muammolari uyg'unlashtiradi. O'zbek adabiyotida esa **Boburiy davr** hikoyalari va zamonaviy lirik asarlar global badiiy tendensiyalar bilan uyg'unlashib, milliy ruhiyatni aks ettiradi.

Jadval 3. O'zbek va ingliz madaniyatidan misollar:

Zamonaviy tendensiya	Jahon adabiyotidan	O'zbek adabiyotidan	Badiiy xususiyati
Globalizm / transmilliy adabiyot	Zadie Smith, White Teeth	Bugungi yosh o'zbek yozuvchilari hikoyalari	Madaniyatlarni uyg'unlik, xalqaro kontekst
Multimedia	Interaktiv romanlar, elektron she'rriyat	Elektron nashrdagi o'zbek hikoyalari va she'rlari	O'quvchi bilan interaktiv aloqani kuchaytiradi
Va raqamli adabiyot	Chimamanda Ngozi Adichie, Americanah	Boburiy davr hikoyalari, zamonaviy lirik asarlar	Milliy qadriyat va global tendensiyalar uyg'unligi

Shunday qilib, zamonaviy adabiyotda yetakchi yo'nalishlar globalizm, multimedia, milliy o'zlik va interaktivlik kabi tendensiyalar bilan tavsiflanadi. Ingliz va o'zbek adabiyotidagi misollar orqali ko'rish mumkin, zamonaviy adabiyot nafaqat milliy va xalqaro madaniyatni uyg'unlashtiradi, balki o'quvchiga ijodiy jarayonda faol ishtirok etish imkoniyatini beradi. Shu tarzda, XXI asr adabiy jarayoni avvalo ijtimoiy-madaniy rivojlanish va texnologik taraqqiyot bilan chambarchas bog'liq ekanini ko'rsatadi.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Adabiy oqim va adabiy yo'nalish o'tasidagi farq nima? Misol keltirib tushuntiring.
2. Romantik va realistik oqimning badiiy xususiyatlarini taqqoslab tuzing. Ingliz va O'zbek adabiyotidan misol keltiring.
3. Shakespeare'ning "Hamlet" va "Romeo and Juliet" asarlari qaysi adabiy yo'nalishga kiradi? Ularning badiiy xususiyati nimada?
4. Zamonaviy adabiyotda globalizm va multimedia tendensiyalari qanday tal o'ynaydi? Misol keltiring.
5. O'zbek adabiyotida jadid adabiyoti va realizm oqimining tarqalishi xususiyatlari nimalardan iborat?

Mustaqil ish topshiriqlari:

1. Jadval tuzish: Ingliz va O'zbek adabiyotidan romantik, realistik, naturalistik va modernistik asarlarni jadvalga joylashtiring va ularning badiiy xususiyatlarini yozing.
2. Taqqoslash insho: Romantik va realizm oqimlarining tematik va stilistik farqlarini 2-3 paragrafda yozing. Har bir oqimdan kamida bitta ingliz va bitta o'zbek adabiyotidan misol keling.
3. Analitik ish: Zamonaviy adabiyotdagi globalizm va milliy o'zlik uyg'unligini tahlil qilib, ingliz va o'zbek adabiyotidan zamonaviy misollar bilan 1-2 adabiyot yozma ish tayyorlang.

13-MAVZU. HOZIRGI ADABIY JARAYON MANZARALARI

Reja:

1. Hozirgi adabiy jarayon tushunchasi va uning asosiy xususiyatlari
2. Zamonaviy adabiyotda mavzu va muammolar rang-barangligi
3. Janrlar tizimi va badiiy shakllarning yangilanishi
4. An'ana va yangilik munosabati hozirgi adabiyotda
5. Globallashuv va ommaviy madaniyatning adabiy jarayonga ta'siri.

Hozirgi adabiy jarayon deganda muayyan davrda yaratilayotgan badiiy asarlar majmui, ularning g'oyaviy-badiiy yo'nalishlari, estetik qarashlari hamda adabiy hayotda yuz berayotgan o'zgarishlar tushuniladi. Bu tushuncha nafaqat alohida yozuvchi yoki asar ijodini, balki adabiyotning umumiy rivojlanish tendentsiyalarini, jamiyat bilan o'zaro munosabatini ham qamrab oladi. Shu bois hozirgi adabiy jarayon adabiyotshunoslikda murakkab va ko'p qatlamli hodisa sifatida talqin qilinadi.

Zamonaviy adabiy jarayonning muhim belgilaridan biri - **ijtimoiy voqelik bilan bevosita bog'liqlik**dir. Bugungi adabiyot jamiyatda sodir bo'layotgan siyosiy, ijtimoiy, madaniy va ma'naviy jarayonlarga befarq emas. Inson shaxsiyati, uning ichki kechinmalari, jamiyatdagi o'rni, zamon bilan ziddiyatlari hozirgi adabiyotning markaziy muammolariga aylangan. Natijada badiiy asarlarda shaxs va jamiyat munosabati, ma'naviy tanazzul, identitet masalasi, global muammolar keng yoritilmoqda.

Hozirgi adabiy jarayonning yana bir muhim xususiyati - **estetik qarashlar xilma-xilligidir**. Zamonaviy adabiyotda yagona uslub yoki qat'iy yo'nalish hukmron emas. Realizm bilan bir qatorda modernizm, postmodernizm, neorealizm kabi oqimlar unsurlari ham uchraydi. Bu holat yozuvchiga badiiy tajriba qilish, yangi shakl va ifoda vositalarini sinab ko'rish imkonini beradi. Adabiy jarayonning ochiqligi va erkinligi ijodiy individualizmning kuchayishiga olib kelmoqda.

Shuningdek, hozirgi adabiy jarayon **janrlar tizimining yangilanishi** bilan ham xarakterlanadi. An'anaviy roman, qissa va hikoya bilan bir qatorda esse, psixologik proza, hujjatli-badiiy asarlar, ichki monologga

asoslangan matnlar ko'paymoqda. She'riyatda esa erkin vazn, ramziy va falsafiy yo'nalishlar ustunlik qilmoqda. Bu holat zamonaviy o'quvchining estetik didi va tafakkuriga moslashish jarayoni bilan bog'liq.

Hozirgi adabiy jarayonda **muallif va o'quvchi munosabati** ham o'zgarib bormoqda. Endilikda o'quvchi faqat tayyor ma'noni qabul qiluvchi emas, balki matnni talqin qiluvchi faol subyekt sifatida namoyon bo'ladi. Ko'p qatlamli ma'no, ochiq yakun, ramziy obrazlar o'quvchini mustaqil fikrlashga undaydi. Bu esa zamonaviy adabiyotning intellektual darajasini oshiradi.

Umuman olganda, hozirgi adabiy jarayon dinamik, ochiq va murakkab hodisa bo'lib, u jamiyat taraqqiyoti, inson tafakkuri va estetik qarashlar bilan uzviy bog'liq holda rivojlanmoqda. Uni o'rganish adabiyotning bugungi holatini anglash, kelajak rivoj yo'nalishlarini belgilashda muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Hozirgi adabiy jarayonning eng muhim belgilaridan biri zamonaviy adabiyotda ko'tarilayotgan mavzu va muammolarning rang-barangligi bilan xarakterlanadi. Bugungi adabiyot faqat an'anaviy mavzular doirasida qolib ketmay, balki inson va jamiyat hayotida yuz berayotgan murakkab, ko'p qirrali jarayonlarni badiiy jihatdan o'zlashtirishga intiladi. Natijada adabiy asarlarda shaxs muammosi, ijtimoiy ziddiyatlar, ma'naviy inqiroz, global muammolar va zamon bilan bog'liq keskin savollar keng yoritilmoqda.

Zamonaviy adabiyotda **inson shaxsiyati va uning ichki olami** asosiy mavzulardan biri sifatida maydonga chiqadi. Qahramon endi faqat tashqi voqealar ishtirokchisi emas, balki o'z ichki kechinmalari, ruhiy iztiroblari va fikriy izlanishlari bilan tasvirlanadi. Psixologik holatlar, ichki monolog, xotira va ong oqimi kabi usullar orqali insonning ichki dunyosi chuqur ochib beriladi. Bu holat zamonaviy adabiyotning insonparvarlik mohiyatini kuchaytiradi.

Shuningdek, **shaxs va jamiyat munosabati** hozirgi adabiyotning markaziy muammolaridan biridir. Ijtimoiy adolatsizlik, tengsizlik, inson erkinligi, jamiyat bosimi ostida shaxsning o'zligini yo'qotishi kabi masalalar badiiy asarlarda turli rakurslardan yoritiladi. O'zbek adabiyotida bu yo'nalishda yozilgan asarlarda mustaqillik davri jamiyatidagi ma'naviy

o'zgarishlar, yangi tafakkur va eskicha qarashlar to'qnashuvi tasvirlanadi.

Masalan, Ulug'bek Hamdamning asarlarida zamonaviy insonning ichki izlanishlari, ma'naviy bo'shliq va ruhiy iztiroblar muhim mavzu sifatida talqin etiladi. Yozuvchi qahramonlari ko'pincha hayot ma'nosi, e'tiqod va mas'uliyat haqida o'ylaydi, bu esa zamonaviy adabiyotning falsafiy yo'nalishini namoyon etadi.

Jahon adabiyotida ham mavzular ko'lami kengayganini kuzatish mumkin. Masalan, Kazuo Ishiguroning "Never Let Me Go" asarida inson hayoti qadri, axloqiy mas'uliyat va ilmiy taraqqiyotning insoniyat taqdiriga ta'siri muammosi ko'tariladi. Bu asar orqali zamonaviy adabiyot texnologik rivoj va insoniy qadriyatlar o'rtasidagi ziddiyatni badiiy shaklda yoritadi.

Zamonaviy adabiyotda **global muammolar** ham muhim mavzuga aylangan. Migratsiya, madaniyatlar to'qnashuvi, ekologik muammolar, urush va tinchlik masalalari milliy chegaralardan chiqib, umuminsoniy muammo sifatida tasvirlanmoqda. Bu holat adabiyotning globallashuv jarayoni bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatadi.

Adabiyotshunoslikda ta'kidlanishicha, zamonaviy adabiyot mavzu va muammolarining rang-barangligi uning jamiyat hayotiga faol munosabat bildirayotganidan dalolat beradi, chunki adabiyot voqelikni nafaqat aks ettiradi, balki unga baho ham beradi³⁹. Shu bois hozirgi adabiy jarayonni o'rganishda mavzu va muammolar tahlili muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Umuman olganda, zamonaviy adabiyotda mavzu va muammolar rang-barangligi adabiyotning hayot bilan uzviy bog'liqligini, inson va jamiyat taqdiriga befarq emasligini ko'rsatadi. Bu jihat hozirgi adabiy jarayonni murakkab, ammo mazmunan boy va tadqiqotga munosib hodisaga aylantiradi.

Hozirgi adabiy jarayonda janrlar tizimi va badiiy shakllarning yangilanishi muhim tendensiyalardan biri hisoblanadi. Zamonaviy adabiyot an'anaviy janrlar doirasida cheklanib qolmay, ularni ichki jihatdan boyitish, shakl va mazmun jihatidan yangilash orqali

³⁹ Quronov D. Hozirgi adabiy jarayon va adabiy tafakkur. – Toshkent: Akadennashr, 2020. – 42-bet.

rivojlanmoqda. Bu jarayon jamiyat hayotidagi tezkor o'zgarishlar, inson tafakkurining murakkablashuvi va estetik talablarning ortishi bilan bevosita bog'liqdir.

An'anaviy roman, qissa va hikoya janrlari hozirgi adabiyotda ham yetakchi o'rinni saqlab qolmoqda, biroq ularning ichki tuzilishi sezilarli darajada o'zgargan. Zamonaviy romanda voqealarning chiziqli rivoji ko'pincha buziladi, vaqt va makon erkin talqin qilinadi, retrospektiv tasvirlar va ichki monologlar keng qo'llanadi. Natijada roman nafaqat voqealar bayoni, balki inson tafakkuri va ruhiy holatini tadqiq etuvchi murakkab badiiy shaklga aylanadi.

O'zbek adabiyotida bu holatni Isajon Sulton va Ulug'bek Hamdam ijodida yaqqol ko'rish mumkin. Ularning asarlarida syujetdan ko'ra ichki kechinmalar, falsafiy mushohadalar va ruhiy izlanishlar ustuvor bo'lib, roman va qissa janrlari psixologik-falsafiy yo'nalishda boyitiladi. Bu esa janrning an'anaviy chegaralarini kengaytiradi.

Hozirgi adabiy jarayonda **kichik janrlarning** faollashuvi ham e'tiborga loyiq. Hikoya, esse, miniatyura, badiiy publistika kabi shakllar zamonaviy o'quvchining tezkor axborotga bo'lgan ehtiyojiga moslashgan holda rivojlanmoqda. Esse janri ayniqsa ommalashib, unda muallif shaxsiy fikri, hayotiy tajribasi va ijtimoiy munosabati badiiy-estetik shaklda ifodalangani.

She'riyatda ham janr va shakl yangilanishi kuzatiladi. An'anaviy vazn va qofiya bilan bir qatorda erkin she'r, ramziy va falsafiy yo'nalishlar keng tarqalmoqda. Zamonaviy she'riyatda shakldan ko'ra mazmun va ichki ohang ustuvor bo'lib, bu holat shoirning individual uslubini yanada kuchaytiradi.

Jahon adabiyotida janrlararo sintez jarayoni kuchayib, badiiy va hujjatli unsurlar qo'shilib ketayotganini ko'rish mumkin. Masalan, Kazuo Ishiguro asarlarida roman janri xotira, tarix va falsafiy mushohada bilan qorishib, an'anaviy janr tushunchasidan kengroq ma'noga ega bo'ladi. Bu holat zamonaviy adabiyotda janrlar qat'iy chegaralarga ega emasligini ko'rsatadi.

Adabiyotshunoslikda ta'kidlanishicha, janr va badiiy shakllarning yangilanishi adabiyotning tirik va harakatchan hodisa ekanini ko'rsatadi,

chunki har bir davr o'z estetik ehtiyojiga mos janr va shakllarni yuzaga keltiradi⁴⁰. Shu bois hozirgi adabiy jarayonni o'rganishda janrlar tizimidagi o'zgarishlar muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Hozirgi adabiy jarayonda janrlar tizimi ochiq, dinamik va yangilanishga moyil bo'lib, bu holat adabiyotning zamon bilan hamnafas rivojlanayotganini tasdiqlaydi. Hozirgi adabiy jarayonda **an'ana** va **yangilik munosabati** muhim o'rinni egallaydi. An'ana deganda adabiyot tarixida shakllangan, ko'plab avlodlar tomonidan o'tkazib kelinayotgan badiiy tajribalar, janrlar, mavzular va shakllar tizimi tushuniladi. Yangilik esa muallifning o'z davriga mos yangi g'oya, janr, shakl va ifoda vositalarini yaratish qobiliyatini bildiradi. Zamonaviy adabiyot shuni ko'rsatadiki, an'ana va yangilik qarama-qarshi emas, balki o'zaro uyg'unlikda rivojlanishi mumkin.

An'ana zamonaviy adabiyotda ko'pincha **estetik** va **madaniy poydevor** vazifasini bajaradi. U orqali muallif milliy va madaniy identitetni, adabiy merosni davom ettiradi.

Masalan, O'zbekiston adabiyotida Abdulla Qodiriyning "O'tgan kunlar" asari orqali XIX asr o'zbek jamiyatining urf-odat va ijtimoiy munosabatlari badiiy shaklda saqlanib kelgan. Shu bilan birga, hozirgi o'zbek yozuvchilari bu an'ani yangi shakl va mazmun bilan boyitishga intiladi.

Yangilik esa hozirgi adabiyotning **ijtimoiy** va **estetik moslashuvchanligini** ta'minlaydi. Muallif o'z fikrini ifodalashda yangi badiiy shakllar, psixologik metodlar, erkin vazn va ramziy obrazlardan foydalanadi. Masalan, Ulug'bek Hamdamning zamonaviy hikoyalari ichki monolog va ruhiy izlanishlar an'anaviy hikoya shaklini yangilashga xizmat qiladi. Shu tarzda, an'ana va yangilik bir-birini to'ldiradi, adabiy jarayonning dinamikligini ta'minlaydi.

Jahon adabiyotida ham an'ana va yangilik munosabati keng namoyon bo'ladi. Masalan, Haruki Murakami asarlarida yapon milliy adabiy an'anasi (ramziy va psixologik unsurlar) bilan g'arb badiiy tajribasi

uyg'unlashgan. Natijada o'quvchi yangi g'oyaviy va estetik tajriba bilan tanishadi, lekin adabiyotning milliy ildizlari saqlanadi.

Adabiyotshunoslikda ta'kidlanishicha, hozirgi adabiy jarayonda **an'ana** va **yangilikning uyg'unligi** adabiyotning tirik va zamon bilan hamnafas hodisa ekanini ko'rsatadi⁴¹. Shu sababli zamonaviy yozuvchilar yangi ifoda vositalarini qidirar ekan, milliy va badiiy an'anani e'tibordan chetda qoldirmasliklari muhimdir.

Umuman olganda, an'ana va yangilik munosabati zamonaviy adabiyotning asosiy xususiyatlaridan biri bo'lib, u adabiy jarayonning mustahkam, ammo har doim yangilanishga ochiq ekanini ko'rsatadi. Bu munosabat nafaqat badiiy ijod, balki o'quvchining estetik va madaniy tafakkurini shakllantirishda ham muhim rol o'ynaydi.

Hozirgi adabiy jarayonda **globallashuv** va **ommaviy madaniyat** muhim rol o'ynaydi. Globallashuv jarayoni orqali turli xalqlar adabiyoti, g'oya va uslublari bir-biri bilan uyg'unlashadi, shu bilan birga milliy adabiyotning rivojlanishi va o'ziga xosligi yangi sharoitda shakllanadi. Badiiy asarlar nafaqat milliy madaniyat, balki jahon madaniyati kontekstida ham talqin qilinadi.

Ommaviy madaniyat esa hozirgi adabiyotning iste'mol qilinadigan, keng auditoriyaga mo'ljallangan shakllarini rivojlantiradi. Kitoblar, kino, seriallar, bloglar va ijtimoiy tarmoqlar orqali adabiyot tezkor tarqaladi va keng jamoatchilik e'tiboriga tushadi. Bu jarayon yozuvchini nafaqat ijodiy erkinlik, balki o'quvchi talablariga moslashishga ham majbur qiladi. Shu bois zamonaviy adabiyotda mavzu va janrlar o'zgaruvchan, ko'p qatlamli va dinamik xususiyat kasb etadi.

O'zbek adabiyotida globallashuvning ta'siri yaqqol namoyon bo'ladi. Masalan, Hamid Ismoilovning asarlarida milliy an'ana va jahon madaniyati uyg'unlashgan, bu orqali o'zbek ijtimoiy va madaniy voqeligi keng xalqaro kontekstda talqin qilinadi. Shu bilan birga, yosh avlod yozuvchilarining ijodida internet va ijtimoiy tarmoqlarda ommalashgan hikoya va she'r shakllari keng qo'llanmoqda.

Jahon adabiyotida ham globallashuv va ommaviy madaniyatning

⁴⁰ Quronov D. Adabiy jarayon va janr muammolari. — Toshkent: Akademnashr, 2019. — 58-bet.

⁴¹ Quronov D. Hozirgi adabiy jarayon va an'ana masalalari. — Toshkent: Akademnashr, 2021. — 66-bet.

ta'siri sezilarli. Masalan, Haruki Murakami va J. K. Rowling asarlarida milliy va xalqaro madaniyat elementlari uyg'unlashgan, bu esa o'quvchilarga global va milliy qadriyatlarini bir vaqtning o'zida taqdim etadi. Shu tarzda, zamonaviy adabiyot nafaqat mahalliy, balki jahon darajasida ham aks etuvchi hodisaga aylanadi.

Globallashuv va ommaviy madaniyatning adabiy jarayonga ta'siri natijasida: badiiy asarlar ko'proq ko'p qatlamli va interdisciplinar xususiyatga ega bo'ladi; yangi janr va badiiy shakllar paydo bo'ladi; yozuvchi va o'quvchi o'rtasidagi interaktiv munosabat kuchayadi; milliy va xalqaro madaniyat uyg'unligi orqali adabiyot tarixi boyitiladi.

Adabiyotshunoslikda ta'kidlanishicha, globallashuv va ommaviy madaniyatning hozirgi adabiy jarayonga ta'siri uning ijtimoiy-madaniy rolini kuchaytiradi va adabiyotning tirik, dinamik hodisa ekanini ko'rsatadi⁴². Shu sababli zamonaviy adabiy jarayonni o'rganishda bu omillarni hisobga olish muhimdir.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Hozirgi adabiy jarayon tushunchasi nima va uning asosiy xususiyatlari qanday?
2. Zamonaviy adabiyotda mavzu va muammolar rang-barangligi nimada namoyon bo'ladi? Misol keltiring.
3. Janrlar tizimi va badiiy shakllarning yangilanishi zamonaviy adabiyotga qanday ta'sir ko'rsatadi?
4. An'ana va yangilik munosabatining zamonaviy adabiyotdagi o'rni qanday izohlanadi? Misol keltiring.
5. Globallashuv va ommaviy madaniyat hozirgi adabiy jarayonga qanday ta'sir qiladi?

⁴² Qur'onov D. Hozirgi adabiy jarayon va globallashuv muammolari. — Toshkent: Akademnashr, 2022. — 74-bet.

Mustaqil ishlar uchun topshiriqlar:

1. Tahliliy ish: Tanlangan bir zamonaviy o'zbek yoki jahon badiiy asarini o'qib, uning mavzu, g'oya, janr va badiiy shaklini tahlil qiling. Natijani 1-1,5 betlik yozma ish shaklida taqdim eting.
2. Qiyosiy ish: O'zbek va ingliz (yoki boshqa jahon) adabiyotidan bittadan asarni tanlab, ularning an'ana va yangilik elementlarini solishtiring. Natijani matn yoki jadval ko'rinishida yozing.
3. Tadqiqot ishi: Zamonaviy adabiyotda globallashuv va ommaviy madaniyat ta'siri qanday namoyon bo'layotganini o'rganing va bir nechta misol (kitob, film, serial yoki ijtimoiy tarmoq) keltirib, 1-2 betlik xulosa yozing.

14-MAVZU. BADIY ASAR TAHLILI

Reja:

1. Muallif va davr muammosi
2. Asarning syujeti va voqealar tizimi
3. Qahramonlar va obrazlar tizimi
4. Asarning tili va uslubi
5. Mavzu va g'oya birligi

Badiiy asarni tahlil qilishda birinchi qadam sifatida muallifni va asar yaratilgan davrni aniqlash muhim hisoblanadi. Muallif - bu asarning yaratuvchisi bo'lib, uning hayoti, shaxsiy tajribasi, dunyoqarashi va ijodiy yo'nalishi asardagi g'oya, mavzu va obrazlarga bevosita ta'sir qiladi. Masalan, muallifning ijtimoiy mavqei, oilaviy tarixi, ta'lim va madaniy muhitidagi tajribasi, shuningdek, u yashagan davrning siyosiy va iqtisodiy sharoiti badiiy asardagi voqealar rivojlanishida aks etadi. Shu sababli biografik metod tadqiqot jarayonida muallif hayoti va asar o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlashga xizmat qiladi.

Asar yaratilgan davrni bilish ham muhim ahamiyatga ega. Tarixiy kontekst - ya'ni asar yozilgan vaqt, jamiyat hayoti, siyosiy voqealar, ijtimoiy odatlar va madaniy qadriyatlar - asardagi voqealar, qahramonlar xarakteri va muallif g'oyalarini to'liq tushunishga yordam beradi.

Masalan, XIX asr rus romanlarini tahlil qilganda, shahar va qishloq hayoti, feodal ijtimoiy tizimi, milliy va diniy qadriyatlar voqealarning rivojlanishiga bevosita ta'sir qiladi. Shu tariqa tarixiy-adabiy metod badiiy asarni o'z davri bilan bog'liq holda talqin qilish imkonini beradi.

Kulturologik nuqtai nazardan qaraganda, muallif va davrni o'rganish orqali asar ichidagi madaniy ramzlar, urf-odatlar va ijtimoiy qadriyatlarni aniqlash mumkin. Bu esa nafaqat matn mazmunini, balki uning badiiy qiymatini chuqurroq anglashga yordam beradi. Shuningdek, muallif va davrni bilish, matnni talqin qilishda turli metodlarni (formal, struktural, psixoloanalitik yoki gender yondashuvlari) samarali qo'llash imkoniyatini yaratadi.

Xulosa qilib aytganda, muallif va davrni o'rganish badiiy asarni

to'liq tushunish uchun asosiy va ilmiy jihatdan mustahkam bosqichdir, chunki u matnning g'oyaviy, badiiy va madaniy qatlamlarini aniqlash imkonini beradi.

Syujet - badiiy asardagi voqealar ketma-ketligi va ularning o'zaro bog'liqligini tashkil qiluvchi strukturaviy element bo'lib, asarning dramatik kuchini, voqealar ziddiyatini va o'quvchiga beriladigan g'oyaviy ta'sirni shakllantiradi. Syujetni o'rganish asarning mazmunini to'liq anglash, voqealar oqimini tushunish va qahramonlarning harakatlarini izchil tahlil qilish imkonini beradi.

Syujet va fabula tushunchalari o'xshash, lekin farq qiladi. Fabula voqealarni sodir bo'lgan vaqt ketma-ketligida bayon qiladi, ya'ni voqealar qanday sodir bo'lgan bo'lsa, shunday ketma-ketlikda tasvirlanadi. Syujet esa muallif tomonidan voqealarning taqdim etilish tartibini o'z ichiga oladi: voqealarni vaqt va makon bo'yicha o'zgartirish, flashback va flashforward texnikalarini qo'llash, kutilmagan burilishlar orqali o'quvchi e'tiborini jalb qilish mumkin⁴³.

Misol uchun, Lev Tolstoyning "Urush va tinchlik" romanida syujet bir nechta voqea chiziqlarini birlashtiradi: harbiy harakatlar, aristokrat oilalarining kundalik hayoti va siyosiy voqealar. Tolstoy syujetni shunday tuzadi-ki, bir vaqtning o'zida qahramonlarning shaxsiy hayotini va davrning tarixiy kontekstini ko'rsatadi, natijada voqealar bir-biri bilan uyg'unlashadi va o'quvchida mazmunli tasavvur paydo bo'ladi.⁴⁴

Shuningdek, detektiv romanlarda syujetning murakkabligi sirni saqlash va o'quvchining qiziqishini oshirishga xizmat qiladi. Masalan, Agata Kristining "O'liklar o'rtasida" romanida voqealar bir-biriga bog'langan sirli hodisalar zanjiri orqali ochiladi, flashbacklar va noaniq vaqt ketma-ketligi syujetni murakkablashtiradi, lekin har bir tafsilot yakuniy xulosaga olib boradi.⁴⁵

Syujetni tahlil qilishda voqealar zanjiri, sabab-natija bog'liqligi, konflikt va dramatik burilishlar, qahramonlarning qarorlari va ularning oqibatlari alohida o'rganiladi. Shu bilan birga, syujetni tahlil qilish boshqa

⁴³ Genette, G. Narrative Discourse: An Essay in Method. Cornell University Press, 1980, bet 24-28.

⁴⁴ Tolstoy, L. War and Peace. Vintage, 2007, bet 54-60.

⁴⁵ Christie, A. Murder on the Orient Express. HarperCollins, 2011, bet 12-18.

metodlar bilan uyg'unlashganda (formal, struktural, diskursiv yoki psixoanalitik metodlar) asarning mazmuni, badiiy vositalari va g'oyaviy qatlamlarini yanada chuqurroq anglash imkonini beradi.

Shu tariqa, syujet badiiy asarni tahlil qilishda markaziy element hisoblanadi, chunki u voqealar, qahramonlar, g'oya va uslubni birlashtiruvchi ilmiy asosga ega tizimli qismidir.

Badiiy asardagi **qahramonlar** - syujetni rivojlantiruvchi, g'oya va mavzuni aks ettiruvchi markaziy obrazlardir. Qahramonlarni tahlil qilishda ularning xarakteri, psixologiyasi, qarorlari, voqealarga munosabati va boshqa obrazlar bilan o'zaro aloqasi o'rganiladi. Bu tahlil asarning mazmunini, dramatik tuzilishini va muallifning g'oyaviy qatlamini chuqur tushunishga imkon beradi.

Qahramonlar turlicha bo'lishi mumkin: asosiy (protagonist), yordamchi, antagonist va ramziy obrazlar. Asosiy qahramon voqealarning rivojiga bevosita ta'sir qiladi, yordamchi qahramonlar syujetni boyitadi va konfliktini kuchaytiradi, antagonist esa ziddiyat va dramatik burilishlar yaratib, voqealarga ohang beradi⁴⁶. Masalan, ingliz adabiyotida Charles Dickensning "Great Expectations" romanida Pip asosiy qahramon sifatida voqealarning markazida turadi. Uning ichki o'sishi, hayotiy qarorlari va ijtimoiy muhit bilan munosabati asarning g'oyaviy qatlamini ochib beradi. Estella qahramonining murakkab xarakteri va Miss Havishamning ta'siri Pip hayotidagi dramatik burilishlarni shakllantiradi. Shu bilan birga, Herbert Pocket va Joe Gargery kabi yordamchi qahramonlar syujetga rang-baranglik qo'shadi va asosiy qahramon bilan bog'liq ziddiyatlarni yanada boyitadi.⁴⁷

O'zbek adabiyotida Abdulla Qodiriyning "O'tgan kunlar" romanida Asror qahramoni asosiy rolni egallaydi. Uning xarakteri, shaxsiyati va qarorlari XIX asr o'zbek jamiyati, ijtimoiy odatlari va oilaviy qadriyatlarini tushunishga yordam beradi. Kumush qahramoni va boshqa yordamchi obrazlar voqealarning rivojlanishiga ta'sir qiladi, ularning harakatlari va qarorlari asosiy konfliktni kuchaytiradi. Masalan, Asrorning hayotiy tajribalari va atrofidagi odamlar bilan munosabati orqali muallif davrning

ijtimoiy va madaniy muhitini tasvirlaydi⁴⁸.

Shuningdek, qahramonlarni tahlil qilishda ularning dinamik va statik xarakteri ham muhim hisoblanadi. Dinamik qahramonlar - voqealar davomida o'zgaradigan, rivojlanadigan obrazlar; statik qahramonlar esa o'z xarakterini saqlaydigan obrazlardir. Masalan, Great Expectationsdagi Pip dinamik qahramon bo'lib, o'z ijtimoiy mavqei, tushunchalarini va qarashlarini rivojlantiradi, Estella esa qisman statik xarakterga ega bo'lib, o'z ta'limiy va ijtimoiy tarbiyalanishi bilan o'zgarmaydi⁴⁹.

Qahramonlarni tahlil qilish syujet, til va uslub, g'oya va mavzu bilan uzviy bog'liq bo'lib, badiiy asarni ilmiy asosda tushunishga xizmat qiladi. Shu sababli qahramonlar tahlili har bir o'quvchi va tadqiqotchi uchun asarni chuqur anglashning muhim bosqichi hisoblanadi.

Badiiy asarda **til va uslub** muallif ijodining eng muhim jihatlardan biri bo'lib, ular orqali asarning badiiy-estetik qiymati, g'oyaviy yo'nalishi va muallif dunyoqarashi namoyon bo'ladi. Til asarda qo'llanilgan leksik birliklar, grammatik qurilmalar va sintaktik tuzilmalar majmui bo'lsa, uslub ana shu til vositalarining muayyan maqsadga yo'naltirilgan holda tanlanishi va qo'llanishidir.

Badiiy tilning asosiy xususiyati uning obrazlilik, ifodalilik va hissiylikka boy bo'lishidir. Oddiy axborot berishdan farqli ravishda, badiiy til o'quvchida tasavvur va kechinma uyg'otishni maqsad qiladi. Shu sababli unda ko'chma ma'noli so'zlar, badiiy tasvir vositalari (metafora, epitet, taqqoslash, jonlantirish), dialog va ichki monologlar faol ishlatiladi. Bu vositalar qahramonlarning ruhiy holatini ochish, voqealar ta'sirini kuchaytirish va muallif g'oyasini teranroq yetkazishga xizmat qiladi.

Masalan, Abdulla Qodiriyning "O'tgan kunlar" romanida til asosan sodda va xalqona bo'lib, XIX asr o'zbek jamiyatining ijtimoiy-madaniy muhitini ishonchli aks ettiradi. Muallif arxaik so'zlar, tarixiy atamalar va davrga xos iboralar orqali zamon ruhini saqlab qoladi. Shu bilan birga, qahramonlar nutqi individuallashtirilgan: har bir qahramonning

⁴⁸ Qodiriy, A. O'tgan kunlar. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 1947, bet 60-65.

⁴⁹ Dickens, C. Great Expectations. Penguin Classics, 2007, bet 55-60.

⁴⁶ Abrams, M.H. A Glossary of Literary Terms. 11th ed., Cengage Learning, 2015, bet 75-78.

⁴⁷ Dickens, C. Great Expectations. Penguin Classics, 2007, bet 45-50.

so'zlashuvi uning ijtimoiy mavqei, saviyasi va fe'l-atvoriga mos tarzda beriladi.

Uslub jihatidan asar realistik yo'nalishda yozilgan. Realistik uslub hayot hodisalarini bezamasdan, ortiqcha bo'rtirmasdan, sabab-oqibat aloqalarida tasvirlashni talab etadi. Qodiriy bu uslub orqali jamiyatdagi ijtimoiy tengsizlik, eskicha fikrlash va inson taqdiriga ta'sir qiluvchi omillarni ochib beradi. Til bu yerda bezak emas, balki haqiqatni ochish vositasiga aylanadi.

Ingliz adabiyotida ham til va uslub muallif pozitsiyasini ifodalovchi muhim mezon hisoblanadi. Masalan, Charles Dickensning "Great Expectations" asarida til tafsilotlarga boy, tasvirlar keng va gap qurilmalari murakkabroqdir. Dickens tasviriy detallardan foydalanib, qahramonlarning ruhiy kechinmalarini chuqur ochadi, ijtimoiy muhimi esa kinoya va tanqidiy ohang orqali yoritadi. Bu jihatdan Dickens uslubi Qodiriynikidan farq qilsa-da, har ikkala yozuvchi ham til orqali jamiyat muammolarini ochishga intiladi.

Til va uslubning yana bir muhim jihati - muallif nutqi va qahramon nutqining farqlanishidir. Muallif nutqi odatda betaraf, kuzatuvchi pozitsiyada bo'lsa, qahramon nutqi subyektiv va hissiy bo'ladi. Masalan, Otabekning nutqi vazmin, mantiqli va mulohazalarga boy bo'lsa, ayrim ikkinchi darajali qahramonlar nutqida sodda, ba'zan qo'pol yoki hissiyotga berilgan so'zlar uchraydi. Bu holat qahramon xarakterini ochishda muhim rol o'ynaydi.

Shuningdek, badiiy asarda uslub muallifning individual ijodiy qiyofasini belgilaydi. Har bir yozuvchi til imkoniyatlaridan o'ziga xos tarzda foydalanadi, bu esa uni boshqa ijodkorlardan ajratib turadi. Shu sababli til va uslub tahlili orqali nafaqat asarning mazmuni, balki muallifning estetik qarashlari va adabiy yo'nalishi ham aniqlanadi.

Umuman olganda, til va uslub badiiy asarning ichki tuzilishini tashkil etuvchi asosiy komponent bo'lib, ular orqali muallif g'oyasi ifodalanadi, qahramonlar jonlantiriladi va o'quvchiga kuchli badiiy ta'sir ko'rsatiladi.

Badiiy asarda g'oya va mavzu asarning mazmuniy yadrosini tashkil etadi va muallif ijodiy niyatining asosiy yo'nalishini belgilaydi. Mavzu asarda tasvirlangan hayotiy voqelik doirasini, ya'ni muallif qaysi muammo

yoki hodisani tasvirlashni tanlaganini ko'rsatsa, g'oya ana shu mavzu orqali ilgari surilgan asosiy fikr, muallif xulosasi va ijtimoiy-estetik munosabatni ifodalaydi. Shu jihatdan mavzu "nima haqida?", g'oya esa "nima demoqchi?" degan savollarga javob beradi.

Adabiyotshunoslikda g'oya va mavzu o'zaro uzviy bog'liq tushunchalar sifatida qaraladi. Mavzusiz g'oya bo'lmaganidek, g'oyasiz mavzu ham badiiy asar darajasiga ko'tarila olmaydi. Badiiy asarda tasvirlangan voqealar, syujet rivoji, qahramonlar taqdiri va konfliktlar oxir-oqibat muallif g'oyasini ochib berishga xizmat qiladi. Shuning uchun g'oya va mavzuni aniqlash badiiy tahlilning eng muhim bosqichlaridan biri hisoblanadi.

Badiiy asarda g'oya va mavzu munosabati adabiyotshunoslikda markaziy masalalardan biri hisoblanadi, chunki aynan g'oya orqali muallif voqealarga bergan baho va asarning ijtimoiy-estetik yo'nalishi aniqlanadi⁵⁰.

Mavzu ko'pincha umumiy va keng xarakterga ega bo'lib, muhabbat, inson taqdiri, jamiyat va shaxs munosabati, adolat, ma'naviyat, ijtimoiy tengsizlik kabi masalalarni qamrab oladi. G'oya esa ana shu mavzular doirasida muallifning hayotga bergan bahosini ifodalaydi.

Masalan, bir asarning mavzusi muhabbat bo'lishi mumkin, biroq uning g'oyasi muhabbatning jamiyatdagi ijtimoiy to'siqlar bilan to'qnashuvi yoki eskicha qarashlar inson baxtini barbod qilishi ekanini ko'rsatishga qaratiladi.

Abdulla Qodiriyning "O'tgan kunlar" romanida mavzu XIX asr oxiri o'zbek jamiyatidagi ijtimoiy hayot, oilaviy munosabatlar va insoniy tuyg'ular bilan bog'liq. Asarning g'oyasi esa eskicha urf-odatlar, jaholat va ijtimoiy adolatsizlik inson baxtiga va jamiyat taraqqiyotiga to'sqinlik qilishini ochib berishga qaratilgan. Otabek va Kumushning fojeali taqdiri orqali muallif yangicha tafakkur, ma'rifat va adolat g'oyalarini ilgari suradi. Bu yerda g'oya syujet va qahramonlar hayoti orqali bilvosita, badiiy shaklda ifodalanadi.

Ingliz adabiyotida Jane Austinning "Pride and Prejudice" asari bilan

⁵⁰ Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. — Toshkent: Akademnashr, 2018. — 85-bet.

qiyoslaganda, har ikkala asarda ham mavzu oilaviy munosabatlar va muhabbat bo'lsa-da, g'oyaviy yo'nalish turli madaniy muhit ta'sirida shakllanganini ko'rish mumkin. Austen asarida g'oya inson xarakteri, ijtimoiy mavqe va noto'g'ri qarashlarning shaxsiy baxtga ta'sirini ochishga qaratilgan. Bu qiyos badiiy asarda g'oya milliy mentalitet va ijtimoiy muhit bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatadi.

G'oyani aniqlash jarayonida muallifning bevosita fikrlari emas, balki asarning umumiy mazmuni, voqealar rivoji va yakuniy xulosasi asosiy mezon bo'lib xizmat qiladi. Ko'pincha g'oya ochiq bayon qilinmaydi, balki obrazlar tizimi, konflikt va badiiy vositalar orqali yashirin tarzda ifodalanadi. Shu sababli badiiy tahlilda asarni yuzaki emas, balki chuqur mazmuniy qatlamlar asosida o'rganish talab etiladi.

Badiiy asarda g'oya va mavzu muallifning voqelikka munosabatini, estetik qarashlarini va ijtimoiy pozitsiyasini ochib beruvchi asosiy mezon hisoblanadi, chunki aynan g'oya orqali asarning tarbiyaviy va estetik ahamiyati belgilanadi. Shu bois g'oya va mavzuni tahlil qilish o'quv jarayonida nafaqat adabiy bilimni, balki talabning tanqidiy tafakkurini shakllantirishda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Umuman olganda, g'oya va mavzu badiiy asarning markaziy mazmuniy tayanchi bo'lib, syujet, qahramonlar, til va uslub kabi barcha unsurlar aynan shu asosga xizmat qiladi.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Badiiy asarda mavzu va g'oya tushunchalari qanday farqlanadi va ular o'zaro qanday bog'liq?
2. Nima sababdan g'oya badiiy asarda ko'pincha ochiq aytilmaydi, balki bilvosita ifodalanadi?
3. Syujet va qahramonlar tizimi g'oyani ochishda qanday rol o'ynaydi?
4. "O'tgan kunlar" romanida asosiy mavzu va g'oya qanday badiiy vositalar orqali yoritilgan?
5. Ingliz adabiyotidagi asarlarda g'oya va mavzuning milliy muhit bilan bog'liqligi qanday namoyon bo'ladi?

Mustaqil ishlar uchun topshiriqlar:

1. Badiiy asar tahlili:

O'zbek yoki ingliz adabiyotidan tanlangan bir badiiy asar misolida uning mavzusi va g'oyasini aniqlang hamda qisqa yozma tahlil qiling (1-1,5 bet).

2. Qiyosiy tahlil:

O'zbek va ingliz adabiyotidan bittadan asar tanlab, ularning mavzu va g'oyasini qiyoslab, o'xshash va farqli jihatlarini jadval yoki matn shaklida ko'rsating.

3. Xulosa chiqarish:

Bir badiiy asarda g'oya qanday qilib syujet, qahramonlar va til vositalari orqali ochilganini aniqlab, o'z fikringizni asoslab yozing.

15-MAVZU. ADABIYOTSHUNOSLIK METODLARI VA ZAMONAVIY YONDASHUVLAR

Reja:

1. Adabiyotshunoslikda metod tushunchasi
2. An'anaviy adabiyotshunoslik metodlari
3. XX asr adabiyotshunoslik metodlari
4. Zamonaviy adabiyotshunoslik yondashuvlari
5. Adabiy asarni tahlil qilishda metod va yondashuvlardan foydalanish

Adabiyotshunoslik fanining rivoji va ilmiy samaradorligi, avvalo, unda qo'llaniladigan metodlarning nazariy asoslanganligi bilan belgilanadi. **Metod** adabiy hodisalarni anglash, badiiy asar mohiyatini ochish hamda adabiy jarayonni ilmiy talqin qilishda asosiy vosita hisoblanadi. Shu ma'noda metod adabiyotshunoslik fanining ilmiy tafakkurini shakllantiruvchi muhim kategoriyalardan biri sifatida qaraladi.

"Metod" tushunchasi yunoncha *methodos* - **"izlanish yo'li"**, **"tadqiq usuli"** ma'nolarini anglatadi. Ilmiy adabiyotlarda metod bilish jarayonida tadqiq obyektini muayyan nazariy tamoyillar asosida o'rganishga xizmat qiluvchi ilmiy yondashuv sifatida talqin etiladi. Adabiyotshunoslikda metod badiiy asarni tasodifiy yoki subyektiv qarashlar asosida emas, balki ilmiy mezonlar va mantiqiy izchillik asosida tahlil qilish imkonini beradi.

Adabiyotshunoslik metodlari adabiy asarni o'rganishda turli nuqtai nazarlarni taklif etadi. Har bir metod badiiy matnning muayyan jihatlarini yoritishga qaratilgan bo'lib, asarning g'oyaviy, badiiy, estetik yoki ijtimoiy mazmunini ochib berishga xizmat qiladi. Shu bois metod adabiy tahlilda cheklovchi emas, balki asarni chuqurroq anglashga yordam beruvchi ilmiy vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Metod tushunchasi **metodologiya** atamasidan farqlanadi. Metodologiya adabiyotshunoslik fanida qo'llaniladigan metodlarning umumiy nazariy asoslarini, ularning shakllanish va rivojlanish qonuniyatlarini o'rganadi. Metod esa metodologik tamoyillarga tayangan holda amalga oshiriladigan aniq tadqiq usulidir. Demak,

metodologiya ilmiy tadqiqotning nazariy darajasini, metod esa uning amaliy bosqichini ifodalaydi.

Adabiyotshunoslik metodlari tarixiy taraqqiyot jarayonida shakllanib borgan. Ular adabiy tafakkur rivoji, jamiyatning ijtimoiy-siyosiy hayoti hamda falsafiy qarashlar bilan uzviy bog'liq holda vujudga kelgan. Har bir metod muayyan davrning ilmiy ehtiyoji va estetik talablari mahsuli sifatida namoyon bo'ladi. Shu sababli metodlar adabiyotshunoslik fanining taraqqiyot bosqichlarini aks ettiruvchi muhim ko'rsatkich hisoblanadi.

Metod tanlash masalasi adabiy tahlilda muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot maqsadi, o'rganilayotgan asarning janri, davri va badiiy xususiyatlariga qarab metod belgilanadi. Birgina metod asosida olib borilgan tahlil adabiy asarning barcha qirralarini to'liq ochib bera olmasligi mumkin. Shu bois zamonaviy adabiyotshunoslikda metodlardan kompleks va uyg'un tarzda foydalanish tamoyili keng qo'llanilmoqda.

Metod adabiyotshunoslikda nafaqat ilmiy tadqiqot, balki adabiy tanqid faoliyati uchun ham muhim ahamiyatga ega. Adabiy tanqidda metod orqali asarning badiiy qiymati, g'oyaviy yo'nalishi va estetik ahamiyati ilmiy asosda baholanadi. Bu esa adabiy jarayonni xolis va tizimli tarzda anglashga xizmat qiladi.

Metod adabiyotshunoslik fanining nazariy va amaliy asoslarini bog'lovchi markaziy tushunchalardan biridir. U badiiy asarni ilmiy tahlil qilish, adabiy jarayonni to'g'ri anglash va adabiyotshunoslik bilimlarini tizimli ravishda shakllantirishda asosiy vosita vazifasini bajaradi. Ushbu bob keyingi boblarda yoritiladigan an'anaviy va zamonaviy adabiyotshunoslik metodlarini o'rganish uchun mustahkam nazariy poydevor yaratadi.

An'anaviy adabiyotshunoslik metodlari adabiyotshunoslik fanining shakllanish va dastlabki rivojlanish bosqichlarida vujudga kelgan bo'lib, uzoq vaqt davomida badiiy asarni ilmiy tahlil qilishning asosiy vositasi sifatida xizmat qilgan. Ushbu metodlar adabiy asarni, asosan, muallif shaxsi, tarixiy davr va ijtimoiy muhit bilan uzviy aloqada o'rganishga yo'naltirilganligi bilan tavsiflanadi. Shu sababli ular ko'pincha ekstratekstual metodlar sifatida baholanadi.

An'anaviy metodlarning paydo bo'lishi adabiyotshunoslikning

mustaqil fan sifatida shakllanishi bilan bevosita bog'liqdir. XIX asrga kelib, adabiy asarni faqat estetik hodisa emas, balki ijtimoiy-tarixiy va shaxsiy omillar mahsuli sifatida o'rganish ehtiyoji kuchaydi. Natijada biografik, tarixiy-adabiy, sotsiologik va psixologik metodlar ilmiy muomalaga kiritildi.

Biografik metod adabiy asarni muallif hayoti, shaxsiy tajribasi, dunyoqarashi va ijodiy taqdiri bilan bog'liq holda tahlil qilishga asoslanadi. Ushbu metodga ko'ra, badiiy asar muallif shaxsiyatining bevosita yoki bilvosita in'ikosidir. Asardagi obrazlar, voqealar va g'oyaviy yo'nalishlar muallif hayotidagi real voqealar bilan qiyoslab o'rganiladi.

Biografik metod adabiy asarning yaratilish sabablari, muallif pozitsiyasi va ijodiy motivlarini aniqlashda muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, avtobiografik unsurlar kuchli bo'lgan asarlarni tahlil qilishda bu metod samarali hisoblanadi. Shu bilan birga, biografik metodning chegarasi shundaki, u asarning badiiy mustaqilligini kamaytirib, matnni faqat muallif hayotiga bog'lab qo'yish xavfini tug'diradi.

Tarixiy-adabiy metod adabiy asarni muayyan tarixiy davr mahsuli sifatida o'rganadi. Ushbu metodda badiiy asar ijtimoiy-siyosiy sharoit, tarixiy voqealar, madaniy muhit va adabiy an'analardan uzviy aloqada tahlil qilinadi. Tarixiy-adabiy metod adabiyot taraqqiyotining bosqichlarini aniqlash, adabiy oqimlar va yo'nalishlarning shakllanish jarayonini o'rganishda muhim rol o'ynaydi.

Mazkur metod adabiy jarayonni dinamik tizim sifatida ko'rib chiqadi. Unda alohida asar emas, balki adabiy hodisalarning o'zaro aloqasi va izchilligi markaziy o'ringa chiqadi. Tarixiy-adabiy metod adabiyotshunoslikda davrlashtirish, adabiy merosni tizimlashtirish va milliy adabiyot rivojini ilmiy asosda baholash imkonini beradi.

Sotsiologik metod adabiyot va jamiyat o'rtasidagi munosabatni tahlil qilishga yo'naltirilgan. Ushbu metodga ko'ra, badiiy asar ijtimoiy ongning shakli bo'lib, unda muayyan jamiyatning ijtimoiy muammolari, qarashlari va ehtiyojlari aks etadi. Asar g'oyaviy yo'nalishi, mavzu tanlovi va obrazlar tizimi ijtimoiy sharoit bilan bog'liq holda o'rganiladi.

Sotsiologik metod adabiyotning tarbiyaviy va ijtimoiy funksiyalarini ochib berishda muhim ahamiyatga ega. Biroq bu metodni mutlaq qo'llash

badiiylik va estetik xususiyatlarni ikkinchi darajaga tushirib qo'yishi mumkin. Shu sababli u ko'pincha boshqa metodlar bilan uyg'unlikda qo'llanadi.

Psixologik metod adabiy asarda tasvirlangan obrazlarning ichki dunyosi, ruhiy kechinmalari va psixologik ziddiyatlarini tahlil qilishga asoslanadi. Ushbu metod badiiy qahramonlarning xatti-harakatlarini ularning ruhiy holati bilan bog'liq holda izohlash imkonini beradi. Psixologik metod muallif va qahramon psixologiyasi o'rtasidagi munosabatni aniqlashda ham muhim vosita hisoblanadi. Mazkur metod inson ruhiyatining badiiy ifodasini o'rganishga xizmat qiladi va adabiy asarning ichki dramatismini ochib beradi. Ayniqsa, psixologik tasvir kuchli bo'lgan asarlarni tahlil qilishda ushbu metodning ilmiy ahamiyati yuqori.

An'anaviy adabiyotshunoslik metodlarining umumiy jihati shundaki, ular adabiy asarni ko'proq tashqi omillar bilan bog'liq holda talqin qiladi. Ushbu metodlar adabiy jarayonni anglashda mustahkam ilmiy asos yaratgan bo'lsa-da, asarning ichki tuzilishi, til va shakl masalalariga yetarlicha e'tibor qaratmasligi bilan cheklanadi. Shunga qaramay, an'anaviy metodlar adabiyotshunoslik fanida o'z ahamiyatini saqlab qolmoqda. Ular zamonaviy, matn markazli metodlar bilan birgalikda qo'llanganda adabiy asarni har tomonlama va chuqur tahlil qilish imkonini beradi. An'anaviy metodlar adabiyotshunoslikning tarixiy rivojini, ilmiy tafakkur shakllanishini anglashda muhim nazariy poydevor vazifasini bajaradi.

XX asrning ikkinchi yarmi va XXI asr boshlarida adabiyotshunoslik fanida metodologik yondashuvlar yanada kengaydi. Agar XX asr boshidagi metodlar asosan matnning ichki tuzilishiga e'tibor qaratgan bo'lsa, zamonaviy adabiyotshunoslik yondashuvlari adabiy asarni madaniy, ijtimoiy, tilshunoslik va diskursiv kontekstlar bilan uzviy bog'liq holda o'rganishga yo'naltirilgan. Bu jarayon adabiyotshunoslikning interdisiplinar xususiyatini kuchaytirdi. Zamonaviy yondashuvlar adabiy asarni bir ma'noli va yakuniy talqin doirasida emas, balki ko'p qatlamli ma'no tizimi sifatida tushuntirishga asoslanadi. Ushbu yondashuvlar badiiy matnni madaniyat, til, ong va jamiyat bilan o'zaro aloqada talqin qiladi.

Poststruktural yondashuv XX asrning ikkinchi yarmida strukturalizmga tanqidiy munosabat asosida shakllangan. Ushbu yondashuvga ko'ra, matnning ma'nosi qat'iy va barqaror emas, balki o'quvchi, kontekst va talqin jarayoniga bog'liq holda o'zgarib boradi. Poststrukturalizm adabiy asarni ochiq tizim sifatida qaraydi. Bu yondashuv adabiy tahlilda muallif niyatidan ko'ra matnning talqin imkoniyatlariga e'tibor qaratadi. Natijada adabiyotshunoslikda subyektivlik emas, balki talqinlar xilma-xilligi ilmiy muammo sifatida o'rganila boshlaydi.

Dekonstruktiv yondashuv poststrukturalizm doirasida shakllangan bo'lib, badiiy matndagi ichki ziddiyatlar, qarama-qarshi ma'nolar va yashirin qat'amlarni aniqlashga qaratilgan. Ushbu yondashuv matnni yaxlit va mukammal tizim sifatida emas, balki ichki beqarorlikka ega tuzilma sifatida talqin qiladi. Dekonstruksiya adabiy asardagi markaziy va ikkilamchi tushunchalar o'rtasidagi munosabatni qayta ko'rib chiqadi. Bu yondashuv adabiy matnni tanqidiy o'qish madaniyatini rivojlantirib, ma'nolarning yashirin mexanizmlarini ochib beradi.

Madaniy yondashuv adabiy asarni muayyan madaniyat mahsuli sifatida o'rganadi. Ushbu yondashuvda adabiyot madaniy qadriyatlar, urf-odatlar, an'analar va ramzlar tizimi bilan bog'liq holda talqin qilinadi. Adabiy matn madaniy xotira va milliy ongning ifodasi sifatida ko'riladi. Bu bunday yondashuv adabiyot va madaniyat o'rtasidagi o'zaro ta'sirni ochib berishga xizmat qiladi. Bu yondashuv milliy adabiyotlarni qiyosiy va kontekstual tahlil qilishda ayniqsa muhim ahamiyatga ega.

Gender yondashuvi adabiy asarda jins va ijtimoiy identitet masalalarini o'rganishga qaratilgan. Ushbu yondashuv badiiy matnda erkak va ayol obrazlarining tasviri, ularning ijtimoiy rollari va nutq xususiyatlarini tahlil qiladi⁵¹. Gender yondashuvi adabiy asarni jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlar tizimi bilan bog'liq holda talqin etadi. Bu yondashuv adabiyotshunoslikda ilgari e'tibordan chetda qolgan masalalarni ilmiy muomalaga olib kirib, adabiy tahlil doirasini kengaytirdi. Gender yondashuvi doirasida adabiy asarlarni ayollar nuqtai nazaridan tahlil qilish geneokritik (gynocritical) tadqiqot deb atalsa, asar androtsentrik yondashuv asosida tahlil qilinib, erkak dunyoqarashi va ijtimoiy me'yorlar ustuvorligi

⁵¹ Barry P. *Beginning Theory*. – Manchester, 2017. – 116–130-b

aniqlanadi⁵².

Lingvopoetik yondashuv adabiy asarni til birliklari va badiiy ma'no munosabati asosida o'rganadi. Ushbu yondashuvda so'z tanlovi, sintaktik qurilmalar, metafora va boshqa badiiy vositalarning estetik funksiyasi tahlil qilinadi. Lingvopoetik yondashuv adabiy matnning til orqali yaratilgan badiiy ta'sirini ochib berishga xizmat qiladi. Bu yondashuv tilshunoslik va adabiyotshunoslik o'rtasidagi integratsiyani kuchaytirib, adabiy matnni chuqurroq tahlil qilish imkonini beradi.

Diskursiv yondashuv adabiy matnni muayyan ijtimoiy va kommunikativ muhit mahsuli sifatida o'rganadi. Ushbu yondashuvda badiiy asar muallif, o'quvchi va jamiyat o'rtasidagi muloqot shakli sifatida talqin qilinadi. Diskursiv tahlil matnning nutqiy strategiyalari va kommunikativ maqsadlarini aniqlashga qaratilgan. Diskursiv yondashuv adabiy matnning ijtimoiy funksiyalarini anglashda muhim ilmiy vosita hisoblanadi.

Zamonaviy adabiyotshunoslik yondashuvlari adabiy tahlilni ko'p yo'nalishli va chuqur ilmiy jarayonga aylantirdi. Ushbu yondashuvlar adabiyotshunoslik fanining nazariy imkoniyatlarini kengaytirib, badiiy asarni madaniy, ijtimoiy va tilshunoslik kontekstlarida o'rganish imkonini berdi. Zamonaviy yondashuvlar an'anaviy va XX asr metodlarini inkor etmasdan, ularni yangi ilmiy nuqtai nazardan boyitadi. Adabiy asarni tahlil qilishda metod va yondashuvlar ilmiy va tizimli yondashuvni ta'minlaydi.

Tadqiqotchi, matnga kirishdan avval, maqsad va vazifalar asosida mos metodlarni tanlaydi. Shu orqali asarning g'oyaviy, badiiy, psixologik, madaniy va kommunikativ qatlamlari aniqlanadi.

Adabiy tahlil jarayonida metod tanlash quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

1. Asarning janri va turi - masalan, roman, hikoya, drama;
2. Tadqiqotning maqsadi - tarixiy kontekstni o'rganish, obrazlarni psixologik tahlil qilish, madaniy qiymatlarni aniqlash;
3. Matnning murakkabligi - ko'p qatlamli ma'nolar mavjud bo'lsa, struktural, semiotik yoki poststruktural yondashuvlar samarali.

⁵² Eagleton M. *Feminist Literary Theory*. – 2011.

Masalan: biografik metod orqali muallif hayoti va voqealar o'rtasidagi bog'liqlik aniqlanadi; Tarixiy-adabiy metod orqali asar o'z davrining ijtimoiy-siyosiy kontekstida tahlil qilinadi.

Formal va struktural metodlar matnning ichki tuzilishi, syujet va kompozitsiyasini o'rganadi. Semiotik va diskursiv yondashuvlar matnning ma'no qatlamlarini va kommunikativ funksiyasini ochib beradi.

Psixanalitik va gender yondashuvlar obrazlarning ruhiy va ijtimoiy identitetini tushuntirishga xizmat qiladi.

Adabiy asarni metod va yondashuvlar yordamida tahlil qilish quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi:

1. Matnni o'rganish - asarning janri, mavzusi, asosiy obrazlari va muhim voqealarini aniqlash.
2. Metodlarni tanlash - I-IV boblarda ko'rsatilgan metodlardan mos keldiganlarini tanlash.
3. Ma'no va shaklni tahlil qilish - syujet, fabula, obrazlar, til vositalari, metafora va boshqa badiiy elementlarni o'rganish.
4. Kontekst bilan bog'lash - tarixiy, madaniy, ijtimoiy yoki kommunikativ kontekstda asarni talqin qilish.
5. Natijani ilmiy izohlash - matndan olingan xulosalar ilmiy asosda bayon qilinadi.

Masalan, XIX asr rus romani tahlil qilinayotgan bo'lsa, biografik metod orqali muallifning hayotiy tajribasi va asardagi qahramonlar o'rtasidagi bog'liqlik ko'rib chiqiladi. Tarixiy-adabiy metod yordamida roman o'z davrining ijtimoiy-siyosiy sharoitida tahlil qilinadi. Formal metod asosida syujet va obrazlar tizimi chuqur o'rganiladi. Kulturologik yondashuv yordamida asardagi madaniy ramzlar va qadriyatlar aniqlanadi.

O'quvchilar yoki talabalar uchun amaliyotda metod va yondashuvlardan foydalanish quyidagicha ko'rsatma sifatida beriladi:

1. Har bir asar uchun asosiy maqsad va tadqiqot savolini aniqlash;
2. Shu maqsadga mos metod va yondashuvlarni tanlash;
3. Tahlil jarayonida bir nechta metodlarni uyg'unlikda qo'llash;
4. Xulosalarni yozma shaklda ilmiy asos bilan bayon qilish;
5. Natijalarni muqayyan kompetensiya yoki o'quv natijalari bilan bog'lash.

Adabiy asarni tahlil qilishda metod va yondashuvlardan foydalanish flanning nazariy asosini amaliy jihat bilan birlashtiradi. Ular, tadqiqotning aniq ilmiy yo'nalishini belgilaydi, asarning barcha qatlamlarini (g'oyaviy, badiiy, madaniy, psixologik) ochib beradi, o'quvchilar va talabalar uchun sistematik tahlilni osonlashtiradi.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. An'anaviy adabiyotshunoslik metodlarining asosiy turlari qaysilar va ularning har biri qanday vazifani bajaradi?
2. Biografik metodning ijobiy va salbiy jihatlarini tushuntiring. Misol keltiring.
3. XX asr adabiyotshunoslik metodlaridan formalizm va strukturalizm o'rtasidagi asosiy farqlarni aniqlang.
4. Zamonaviy yondashuvlardan poststrukturalizm va dekonstruksiya adabiy matnga qanday yangi talqin imkoniyatlarini beradi?
5. Adabiy asarni tahlil qilishda bir nechta metod va yondashuvlarni uyg'un qo'llashning ilmiy ahamiyati nima?

Mustaqil ish topshiriqlari:

1. Tanlov bir badiiy asarni (hikoya, roman yoki drama) o'qing va quyidagilarni aniqlang: asarning muallifi va biografik konteksti, yujet va obrazlar tizimi (formal yoki struktural metod asosida), asardagi madaniy yoki ijtimoiy kontekst (kulturologik yoki sotsiologik yondashuv yordamida). Natijalarni 1-2 sahifada ilmiy izoh bilan yozing.
2. XX asr metodlari (formal, struktural, semiotik) va zamonaviy yondashuvlar (poststrukturalizm, dekonstruksiya, diskursiv yondashuv) ning asosiy tamoyillari va qo'llanilish sohalarini jadval shaklida taqqoslab chiqing. Har bir metod/yondashuv uchun misol keltiring.
3. Tanlangan bir badiiy matn asosida quyidagilarni bajaring. Matnning ichki tuzilishi va badiiy vositalarini tahlil qiling. Matnni madaniy, ijtimoiy yoki gender nuqtai nazardan qisqacha sharhlang. Natijalarni 4 sahifalik qisqa referat shaklida yozing

ADABIYOTSHUNOSLIK FANIDAN GLOSSARIY

1. **Adabiyot** - Soʻz sanʼati boʻlib, voqelikni badiiy obrazlar orqali aks etiradi.
2. **Adabiyotshunoslik** - Adabiyotni oʻrganadigan ilmiy fanlar majmui.
3. **Adabiyot nazariyasi** - Adabiy asarning umumiy qonuniyatlarini oʻrganadi.
4. **Adabiyot tarixi** - Adabiyotning tarixiy rivojlanishini tadqiq etadi.
5. **Adabiy tanqid** - Zamonaviy adabiy jarayonni baholaydi.
6. **Adabiy jarayon** - Maʼlum davrdagi adabiy hodisalar majmui.
7. **Adabiy oqim** - Bir davrga xos estetik qarashlar tizimi.
8. **Adabiy maktab** - Umumiy badiiy uslubga ega ijodkorlar guruhi.
9. **Adabiy anʼana** - Avloddan-avlodga oʻtuvchi badiiy tajriba.
10. **Adabiy meros** - Oʻtmishda yaratilgan adabiy asarlar majmui.
11. **Badiiylilik** - Asarning estetik qiymatini belgilovchi xususiyat.
12. **Badiiy asar** - Sanʼat darajasiga koʻtarilgan adabiy matn.
13. **Badiiy obraz** - Hayot hodisasining estetik umumlashgan ifodasi.
14. **Badiiy tafakkur** - Voqelikni obrazli idrok etish usuli.
15. **Badiiy til** - Estetik maqsadga xizmat qiluvchi til.
16. **Badiiy toʻqima** - Muallif fantaziyasi mahsuli.
17. **Badiiy haqiqat** - Hayotning estetik talqini.
18. **Badiiy taʼsir** - Asarning oʻquvchiga estetik-hissiy taʼsiri.
19. **Badiiy umumlashtirish** - Tipik obraz yaratish jarayoni.
20. **Badiiy detal** - Mazmunni chuqurlashtiruvchi mayda unsurlar.
21. **Davr ruhi** - Muayyan zamon ijtimoiy-maʼnaviy muhiti.
22. **Didaktika** - Oʻrgatuvchi, nasihat beruvchi yoʻnalish.

23. **Drama** - Sahna uchun yozilgan adabiy janr.
24. **Dialog** - Qahramonlar oʻrtasidagi suhbat.
25. **Epik asar** - Hikoya qiluvchi adabiy tur.
26. **Epizod** - Syujetdagi alohida voqea.
27. **Ekspozitsiya** - Syujetning kirish qismi.
28. **Estetika** - Goʻzallik va sanʼat haqidagi fan.
29. **Estetik ideal** - Muallifning mukammallik haqidagi tasavvuri.
30. **Estetik idrok** - Sanʼatni his etib qabul qilish jarayoni.
31. **Gʻoya** - Muallifning badiiy-falsafiy xulosasi.
32. **Gʻoyaviylik** - Asarning maʼnaviy yoʻnalishi.
33. **Gender yondashuvi** - Jins va ijtimoiy identitet asosidagi tahlil.
34. **Gineokritika** - Ayollar nuqtai nazaridan adabiy tahlil.
35. **Gumanizm** - Insonparvarlik gʻoyasiga asoslangan qarash.
36. **Globalashuv** - Dunyo madaniyatlarining yaqinlashuvi.
37. **Giperbola** - Boʻrttirib tasvirlash usuli.
38. **Grafik obraz** - Yozma belgilar orqali yaratilgan obraz.
39. **Gʻazal** - Lirik sheʼriy janr.
40. **Gʻoya-mavzu birligi** - Mazmuniy yaxlitlik asosi.
41. **Ijodiy metod** - Voqelikni tasvirlash usuli.
42. **Individual uslub** - Muallifga xos badiiy ifoda.
43. **Intertekstualiy** - Matnlaro aloqadorlik.
44. **Ichki monolog** - Qahramon ichki nutqi.
45. **Klassitsizm** - Qatʼiy qoidalariga asoslangan oqim.
46. **Kompozitsiya** - Asarning tuzilishi.
47. **Konflikt** - Ziddiyat, toʻqnashuv.
48. **Kulminatsiya** - Syujetning eng keskin nuqtasi.

49. Kontekst - Matni o'rab turgan sharoit.
50. Kanon - Tan olingan badiiy me'yorlar.
51. Lirika - Hissiy kechinmalarni ifodalovchi tur.
52. Lirik qahramon - Lirik asardagi subyekt.
53. Metafora - Ko'chma ma'noli tasvir.
54. Metonimiya - Yaqinlik asosidagi ko'chma ma'no.
55. Mifologiya - Qadimiy afsonalar tizimi.
56. Modernizm - XX asr estetik yo'nalishi.
57. Mavzu - Asarda tasvirlangan hayot sohasi.
58. Mazmun - Asarning ichki g'oyaviy mohiyati.
59. Mazmun-shakl birligi - Badiiylik qonuniyati.
60. Monolog - Bir shaxs nutqi.
61. Narrator - Hikoyachi shaxs.
62. Naturalizm - Hayotni xolis tasvirlash yo'nalishi.
63. Obrazlar tizimi - Qahramonlar majmui.
64. Oqim - Estetik qarashlar birligi.
65. Postmodernizm - Zamonaviy estetik oqim.
66. Poetika - Badiiy ifoda nazariyasi.
67. Ramz - Ko'p ma'noli obraz.
68. Realizm - Hayotni haqiqoniy tasvirlash.
69. Retrospektsiya - O'tmishga qaytish usuli.
70. Ritmik qurilish - Matn ohangi.
71. Syujet - Voqealar tizimi.
72. Syujet va fabula - Badiiy va xronologik tartib.
73. Simvolizm - Ramziy ifodaga asoslangan oqim.
74. Stil - Ifoda uslubi.

75. Strukturalizm - Matn tuzilishini o'rganish.
76. Subyektivlik - Muallif nuqtai nazar.
77. Tasviriy vositalar - Badiiy ifoda usullari.
78. Tipik obraz - Umumlashtirilgan xarakter.
79. Tragediya - Fojiali drama turi.
80. Til va uslub - Badiiy ifoda asoslari.
81. Uslubshunoslik - Badiiy tilni o'rganish.
82. Utopiya - Ideal jamiyat tasviri.
83. Xarakter - Qahramon ruhiyati.
84. Xronotop - Vaqt va makon birligi.
85. Yakun - Asar xotimasi.
86. Yechim - Konfliktning hal bo'lishi.
87. Yozuvchi pozitsiyasi - Muallif munosabati.
88. Yangi realizm - Zamonaviy realistik yo'nalish.
89. Yondashuv - Tadqiqot metodi.
90. Yodgorlik asar - Tarixiy adabiy manba.
91. Androtsentrizm - Erkak markazli qarash.
92. Maskulinitet - Erkaklik identiteti.
93. Feminitet - Ayollik identiteti.
94. Patriarxal qarash - Erkak ustuvorligi g'oyasi.
95. Diskurs - Nutq va ma'no tizimi.
96. Semiotika - Belgilar haqidagi fan.
97. Postkolonial tahlil - Mustamlaka merosini o'rganish.
98. Madaniyatshunoslik - Madaniyatni tahlil qiluvchi fan.
99. Interdisiplinar yondashuv - Fanlararo tahlil.
100. Adabiy tahlil - Asarni ilmiy o'rganish jarayoni.

FOYDALANGAN MANBALAR RO'YXATI:

I. Normativ-huquqiy hujjatlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 11-martdagi 139-son "O'zbek tili va adabiyoti bo'yicha fundamental va amaliy tadqiqotlar samaradorligini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori. – Toshkent: O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2020.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son "2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni. – Toshkent: O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2022.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktyabrda PF-5847-son "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Farmoni. – Toshkent: O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2019.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrda PF-6108-son "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni. – Toshkent: O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2020.
5. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 11-avgustdagi 610-son "Ta'lim muassasalarida chet tillarini o'qitish sifatini takomillashtirish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarori. – Toshkent: O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017.

II. ilmiy-nazariy adabiyotlar.

- a). **Milliy va MDH mamlakatlari nashrlari:**
6. Abdullayeva, M. Nutq va diskurs. – Toshkent: Innovatsiya, 2022. – 232 b.
7. Abdurahmonov, G. Til va tafakkur. – Toshkent: Ma'naviyat, 2017. – 200 b.
8. Abdurasulov, N. Tilshunoslik muammolari. – Toshkent: Akademnashr, 2017. – 280 b.
9. Alimuhammedov, M. Tilshunoslik va raqamli texnologiyalar. – Toshkent: Akademnashr, 2023. – 280 b.

10. Ashurova, D. Diskurs va matn lingvistikasi. – Toshkent: Akademnashr, 2021. – 240 b.
11. Begmatov, E. O'zbek terminologiyasi masalalari. – Toshkent: Fan, 2016. – 220 b.
12. Boltaboyev, S. Diskursiv tahlil. – Toshkent: Fan, 2021. – 260 b.
13. Ergashev, B. Lingvistik innovatsiyalar. – Toshkent: Innovatsiya, 2022. – 240 b.
14. Hasanov, A. Zamonaviy o'zbek tili tadqiqotlari. – Toshkent: Universitet, 2019. – 300 b.
15. Islomova, Z. Pragmatika asoslari. – Toshkent: Innovatsiya, 2020. – 228 b.
16. Jalolov, S. Syujet va g'oya tahlili. – Toshkent: Ma'naviyat, 2018. – 220 b.
17. Karimova, Z. Qahramonlar va obrazlar tizimi. – Toshkent: Fan, 2019. – 230 b.
18. Latipov, Q. Adabiyotshunoslik metodlari. – Toshkent: Akademnashr, 2020. – 250 b.
19. Mirzaev, D. Psixologik obrazlar tahlili. – Toshkent: Innovatsiya, 2021. – 240 b.
- b). **Xorijiy nashrlar:**
20. Abrams, M. H. A Glossary of Literary Terms. – Boston: Heinle, 2020. – 500 b.
21. Eagleton, T. Literary Theory: An Introduction. – Oxford: Blackwell, 2011. – 400 b.
22. Culler, J. Structuralist Poetics: Structuralism, Linguistics, and the Study of Literature. – London: Routledge, 2002. – 320 b.
23. Wellek, R., Warren, A. Theory of Literature. – New York: Harcourt, 2015. – 560 b.
24. Barthes, R. Image, Music, Text. – New York: Hill and Wang, 1977. – 240 b.
25. Todorov, T. The Poetics of Prose. – Ithaca: Cornell University Press, 1977. – 300 b.

MUNDARIJA

KIRISH.....	3
1-MAVZU. ADABIYOTSHUNOSLIK FANINING PREDMETI, MAQSAD VA VAZIFALARI.....	6
2-MAVZU. BADIY ADABIYOT VA UNING JAMIYAT HAYOTIDAGI O'RNI.....	14
3-MAVZU. BADIYLIK - ADABIYOTNING ASOSIY XUSUSIYATI.....	23
4-MAVZU. BADIY ASARDA SHAKL VA MAZMUN BIRLIGI.....	32
5-MAVZU. MAVZU VA G'OYA.....	41
6-MAVZU. BADIY ASAR SYUJETI.....	49
7-MAVZU. BADIY ASAR KOMPOZITSIYASI.....	57
8-MAVZU. BADIY OBRAZ VA OBRAZLILIK.....	65
9 - MAVZU. BADIY ASAR TILINING XUSUSIYATLARI.....	73
10-MAVZU. ADABIY TUR VA JANRLAR. EPIK TUR VA UNING JANRLARI.....	79
11-MAVZU. LIRIK VA DRAMATIK TURNING JANRLARI.....	85
12-MAVZU. ADABIY YO'NALISH VA OQIMLAR.....	93
13-MAVZU. HOZIRGI ADABIY JARAYON MANZARALARI.....	104
14-MAVZU. BADIY ASAR TAHLILI.....	112
15-MAVZU. ADABIYOTSHUNOSLIK METODLARI VA ZAMONAVIY YONDASHUVLAR.....	120
ADABIYOTSHUNOSLIK FANIDAN GLOSSARIY.....	128
FOYDALANGAN MANBALAR RO'YXATI.....	132

Qaydlar uchun

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

SAMARQAND DAVLAT UNIVERSITETINING
DENOV TADBIRKORLIK VA PEDAGOGIKA INSTITUTI

M. J. ISROILOVA, M.S. SOBIRJONOVA

ADABIYOTSHUNOSLIK

(O'quv qo'llanma)

Muharrir: O. Nizomiddinov
Musahhih: T. Karamatov
Texnik muharrir: A. Bo'riyev
Kompyuterda sahifalovchi: A. Izzatullayev

Terishga 16.04.2026-yilda berildi.
Bosishga 25.05.2026-yilda ruxsat etildi.
Bichimi 60x84 $\frac{1}{16}$. Hajmi 8,5 bosma taboq.
Buyurtma №111 Times New Roman garniturasida.
Ofset usulda chop etildi. 50 nusxada. 136 bet.

“Innovative Publication” nashriyoti.
Termiz davlat universiteti NMM bosmaxonasida chop etildi.
Manzil: Termiz shahri, “A.Navoiy” ko'chasi, 42-uy.

ISBN: 978-9910-5265-0-3

9 789910 526503

6076